

પ્રકરણની રૂપરેખા

- ❖ પ્રાસ્તાવિક
- મનુષ્ય એટલે શું ?
- આત્મહિત માટે આવશ્યક : મનુષ્યજીવન
- મનુષ્યજીવનના ચાર ઊભા ભાગ કરવા, મનુષ્યજીવનની દુર્લભતા
- મનુષ્યજીવનની મહત્તા
- મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા
- મનુષ્યોના પ્રકાર
- મનુષ્યનું સ્વરૂપ
- મનુષ્યના વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખ
- વૃદ્ધાવસ્થા પહેલા આત્મહિતનો ઉપાય
- ❖ ઉપસંહાર

(કુંડલિયા)

बालपने में ज्ञान न लहो, तरुण समय तरुणी-रत रहो ।
मर्दमृतक सम बूढापनो, कैसे रूप लबे आपनो ॥

ભાષ્યાર્થ : સંસારના અનેક પ્રકારના દુઃખોને ટાળવા માટેના આત્મહિતનો ઉપાય મનુષ્યજીવનમાં છે. પણ મનુષ્યજીવનની બાલ્યાવસ્થામાં આત્મહિતને યોગ્ય સમજણ હોતી નથી. યુવાવસ્થામાં આવી સમજણ હોય છે પણ ત્યારે સ્ત્રીના વિષયમાં સ્પર્શને ભાન ભૂલી જવાય છે અને તેથી આત્મહિત ચૂંટી જવાય છે. પછી આત્મહિત માટે તૈયાર થાય છે ત્યારે વૃદ્ધાવસ્થા આવી પહોંચે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં ઈન્દ્રિયો શિથિલ હોવાથી અને રોગોથી ઘેરાઈ જવાથી પોતે અધમૂઆ જેવો યઈ જાય છે. તેથી આત્મહિત અધકં બની જાય છે. આ રીતે પોતાના આત્મહિતનો અવસર છે એવા મનુષ્યજીવનમાં પણ પોતાના સ્વરૂપની સમજણ દ્વારા આત્મહિત ન સાધ્યું તો તે હવે ક્યારે સાધશે ? (ક્યારેય સાધી નહિ શકે માટે મનુષ્યજીવનનો આત્મહિત માટે સત્વને સદુપયોગ કરવો) (છઠાળા : ઢાળ ૧ : ગાથા ૧૫)

સંસારી જીવના અનેક પ્રકારના અનાદિના દુઃખોને દૂર કરવાનો ઉપાય આત્મહિતમાં છે. અને આ આત્મહિત માટે મનુષ્યજીવન કાર્યકારી છે. પણ મનુષ્યજીવનના બચપણમાં આઠ વર્ષ સુધી આત્મહિતનો ઉપાય થઈ શકે તેવી સમજણ હોતી નથી. પછી કિશોરાવસ્થાનો સમય લૌકિક ભણતરમાં અને યુવાવસ્થાનો સમય વેપાર-ધંધા, વિષય-કષાય અને ઘરગૃહસ્થીમાં વીતી જાય છે. વાસ્તવમાં આ કિશોરાવસ્થા અને યુવાવસ્થાનો સમય જ આત્મહિત માટે એકદમ ઉપયુક્ત છે. પણ તે સમય ચૂકી જવાય છે અને

પછી જ્યારે આત્મહિત માટે કોઈક જાગૃત થાય છે ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા આવીને ઊભી રહી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં ઈન્દ્રિયોની શિથિલતા, મનની નબળાઈ, શરીરમાં રોગ અને પરવશતા જેવા કારણોસર આત્મહિતનો ઉપાય અકારો થઈ પડે છે. તેથી આત્મહિતનો ઉપાય વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા પહેલાં જ સવેળા કરી લેવો જરૂરી છે.

દેવ અને નારકીને વૃદ્ધાવસ્થા હોતી નથી. પરશુઓમાં હોય છે પણ મોટાભાગના પરશુઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં પહોંચ્યા પહેલાં જ પરલોકમાં પહોંચી જાય છે. તેથી વૃદ્ધાવસ્થા અને તેના દુઃખો મનુષ્યોમાં જોવા મળે છે. અત્યાર સુધી આપણે જે દુઃખો જોઈ ગયા તે બધાં મનુષ્યોમાં હોય જ છે. ઉપરાંત વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખ પણ મનુષ્યમાં જોવા મળે છે તેથી વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખની મુખ્યતા મનુષ્યમાં માનવામાં આવી છે. વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખનું વર્ણન મનુષ્યના આધારે કરતાં પહેલાં મનુષ્ય સંબંધી કેટલીક માહિતિ જોઈએ.

મનુષ્ય એટલે શું ?

मन्यते यत्तो नित्यम् ,मनसा निपुणा, मनसोत्कटा यस्मात् ।
मनूद्भवाश्च सर्वे, तस्मात्ते मानुषा भणिताः ॥

ભાષ્યાર્થ : ૧. મનૂદ્ભવાશ્ચ સર્વે એટલે છે જે સર્વે મનુઓની સંતાન છે, ૨. મનસોત્કટા યસ્માત્ એટલે છે જેઓ મનના વિષયમાં ઉત્કૃષ્ટ છે, ૩. મનસા નિપુણા એટલે છે વિવેકબુદ્ધિ સંપન્ન છે અને ૪. મન્યતે યત્તો નિત્યમ્ એટલે છે જેઓ હંમેશાં ચૈતન્યનું મનન કરી હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોને જાણી આત્માનો અનુભવ કરી શકે છે તેને મનુષ્ય ઇહે છે.

(ગોમ્મટસાર : જીવકાંડ : ગાથા ૧૪૯)

ઉપરોક્ત ગાથામાં આચાર્યશ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તિદેવે આપેલી મનુષ્યની ચારેય પ્રકારની સમજૂતી તેને આત્મહિતનો અધિકારી પ્રસ્થાપિત કરે છે. તે આ રીતે -

૧. મનુઓની સંતાન

સંસ્કૃત ધાતુમનુ ઉપરથી રચાયેલો મનુ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન કે સમજણ થાય છે. અવસર્પિણીના ત્રીજા કાળના અંતમાં યતા ૧૪ કુલકરો મનુ તરીકે ઓળખાય છે. આ મનુઓ

વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળા અને ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે. આ મોક્ષમાર્ગી મહાત્માઓ કર્મભૂમિની આક્રિમાં મનુષ્યોને અસિ, મસિ, કૃષિ, શિલ્પ, વિદ્યા અને વાણિજ્ય જેવી આજીવિકાઓની પ્રવૃત્તિ શીખવે છે. આ કાળના અંતિમ મનુષ્યે ભગવાન ઋષભદેવના પિતા નાભિરાજ હતા. તેમની પરંપરામાં ઋષભદેવ ભગવાન, ભરત ચક્રવર્તીથી માંડીને આપણે સૌ હોવાથી મનુષ્યોને મનુની સંતાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેથી આપણે સૌ આપણા વડવાઓ-મનુષ્યોની જેમ આત્મહિતના અધિકારી છીએ.

૨. મનના વિષયમાં ઉત્કૃષ્ટ

આત્મહિત માટે મન દ્વારા થતી સમજણની જરૂર રહે છે. મનુષ્યો મનના વિષયમાં ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી આત્મહિતની યોગ્યતામાં પણ ઉત્કૃષ્ટતા ધરાવે છે.

૩. વિવેકબુદ્ધિ સંપન્ન

આત્મહિત માટે સમજણ ઉપરાંત વિવેકબુદ્ધિની પણ જરૂર હોય છે. મનુષ્યો મનના વિષયમાં ઉત્કૃષ્ટ હોવા ઉપરાંત નિપુણ પણ હોવાથી વિવેકબુદ્ધિ સંપન્ન છે. વિવેકબુદ્ધિ વડે તેઓ સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન કરી આત્મહિત સાધી શકે છે.

૪. ચૈતન્યનું મનન કરી આત્માનો અનુભવ

આત્માના અનુભવ માટે હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વનો નિર્ણય જરૂરી છે. મનુષ્યો હંમેશાં ચૈતન્યનું મનન કરી હેય-ઉપાદેય તત્ત્વનો નિર્ણય કરી આત્માનો અનુભવ કરવાની યોગ્યતા ધરાવે છે.

ઉપર મુજબ મનુષ્યનો અર્થ આત્મહિતની યોગ્યતા ધરાવનાર થાય છે. તેથી મનુષ્યજીવનનો ઉપયોગ આત્મહિત માટે કરવો યોગ્ય છે.

આત્મહિત માટે આવશ્યક ૪ મનુષ્યજીવન

जगत- जलधि से पार उतरने को शरीर नौका है , मानव-शव शाश्वत सुख पाने का अनुपम मौका है । जाग जाग है ज्योतिपुञ्ज अवसर बीता जाता है ; जो क्षण गया, गया सदैव को फिर न हाथ आता है ॥
 [1] पार्थ : संसार-समुद्रથી પાર ઉતરવા માટે માનવ-શરીર એક નૌકા સમાન છે. તેથી

મનુષ્યજીવનમાં આત્મહિત સાધી મોક્ષ દશાનું શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો અનુપમ અવસર છે. માટે હે જ્ઞાનમય ભવ્યાત્મા ! જાગ રે જાગ ! હેમ છે, મનુષ્યજીવનની આત્મહિત માટેની અમૂલ્ય કાલ જે ચાલી જાય છે તે ફરીથી પ્રાપ્ત થતી નથી.

(કવિ શોભાચંદ લારિલ્લકૃત સંસારલાવના : કડી નં. ૩૬)

આત્માનું હિત મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષદશામાં છે. મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત સમ્યગ્દર્શનથી અને તેની પૂર્ણતા મોક્ષદશાથી છે. મોક્ષમાર્ગની પૂર્ણતારૂપ મોક્ષદશાની પ્રાપ્તિ મનુષ્ય સિવાય બીજે ક્યાંય હોતી નથી. મોક્ષમાર્ગની શરૂઆતરૂપ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ કોઈપણ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પ્રાણી કરી શકે છે. તોપણ મનુષ્ય સિવાયના દેવ, નારકી કે પરશુના ભવમાં થતી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનું બીજ કે તેના સંસ્કાર પૂર્વેની મનુષ્યપર્યાયમાં અવશ્ય પ્રાપ્ત કરેલ હોય છે. પૂર્વેની મનુષ્યપર્યાયમાં સમ્યક્ત્વ-સન્મુખતાના સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરેલ હોય તે જીવ પોતાના સંસ્કારને આગળ વધારીને દેવ, નારકી કે પરશુની પર્યાયમાં પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પણ તે માટેની શરૂઆત મનુષ્યજીવનમાં થવી જરૂરી છે. સમ્યગ્દર્શન માટે જરૂરી એવા સમ્યક્ત્વ-સન્મુખતાના સંસ્કાર કે આત્માર્થીપણું પોતાનામાં ન હોય અને તેથી પોતાના આત્મહિત માટે એકઠેએકથી જ શરૂઆત કરવાની હોય તો તે માટે વર્તમાન મનુષ્યજીવન એકદમ ઉપયુક્ત છે. કેમ કે, આત્મહિતનાં સમ્યગ્દર્શન માટે નીચે મુજબની મૂળભૂત ચાર જરૂરિયાતો હોય છે, તે દરેક વર્તમાન મનુષ્યજીવનમાં ઉપલબ્ધ છે. તે આ રીતે -

૧. સાચી સમજણ
૨. સદ્વિવેક
૩. સત્દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર
૪. દેશાન

ઉપરોક્ત ચાર બાબતો પૈકી પ્રથમ બે આત્માની અંદરના ઉપાદાન કારણરૂપ છે અને બાકીના બે પરસંયોગરૂપ નિમિત્તકારણ છે. આ દરેક બાબતની સુલભતા મનુષ્યજીવનમાં હોય છે તેવી બીજે

૧. મનુની પરંપરા, ૨. મનની ઉત્કૃષ્ટતા, ૩. વિવેકબુદ્ધિ સંપન્નતા અને ૪. ચૈતન્યનું મનન કરી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે તે મનુષ્ય તે દર્શાવતું ચિત્ર

ક્યાંય હોતી નથી. તેથી સમ્યગ્દર્શન કે સમ્યક્ત્વ-સ-મુખતાના સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવા માટે વર્તમાન મનુષ્યજીવન કાર્યકારી છે તેની સમજૂતી આનીચે આપવામાં આવે છે.

વિવેકબુદ્ધિ ઉદય પામી હોય, તે વ ૬ સત્ય/સત્યનો નિર્ણય સમજીને પરમ તત્ત્વ, ઉત્તમ આચાર અને સત્ધર્મનું સેવન કરીને તેઓ અનુપમ મોક્ષને પામે છે. મનુષ્યના શરીરના દેખાવ ઉપરથી વિદ્વાનો

૧. સાચી સમજણ

શુદ્ધાત્માની યથાર્થ ઓળખાણને સાચી સમજણ કહે છે.

શુદ્ધાત્માની સાચી સમજણ એ જ સમ્યગ્દર્શન છે. સાચી સમજણ વગર સમ્યગ્દર્શન સંભવતું નથી. સમજણ માટે મનની જરૂર રહે છે. આ મનના વિષયની ઉત્કૃષ્ટતા મનુષ્યમાં છે. તેથી સમ્યગ્દર્શન માટે જરૂરી એવી સાચી સમજણમાં મનુષ્યની સર્વોપરિતા અને શ્રેષ્ઠતા છે. મનુષ્યમાં જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપક્ષમ એ પ્રકારનો હોય છે કે જેના કારણે તેનામાં જ્ઞાન અને સમજની પ્રચુરતા હોય છે. આ સમજણનો સદ્વ્યયોગ આત્મહિતના કાર્ય માટે કરવાથી આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૨. સદ્વિવેક

સ્વ-પરનો નિર્ણય અને હેય-ઉપાદેયની ઓળખાણને સદ્વિવેક કહે છે.

સમ્યગ્દર્શન માટે સાચી સમજણ ઉપરાંત સદ્વિવેકની જરૂર રહે છે. સદ્વિવેકના કારણે જ પોતાનો શુદ્ધાત્મા જ પોતાનું સ્વ છે અને તેથી ઉપાદેય છે અને શુદ્ધાત્મા સિવાયનું બાકીનું બધુંય પર હોવાથી હેય છે તેમ નિર્ણય થઈ શકે છે. આવા સ્વ-પરના ભેદજ્ઞાનરૂપ સદ્વિવેકના પરિણામે જ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. સદ્વિવેકના કારણે જ મનુષ્યકેહ ઉત્તમ કહેવાય છે તેમ જણાવતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહે છે -

“તમે સાંભળ્યું હશે કે વિદ્વાનો માનવ દેહને બીજા સઘળા દેહ કરતાં ઉત્તમ કહે છે. પણ ઉત્તમ કહેવાતું કારણ તમારા જણવામાં નહીં હોય. માટે જો હું કહું. માનવપણું વિદ્વાનો એને કહે છે કે, જેનામાં

તેને મનુષ્ય કહેતા નથી, પરંતુ તેના વિવેકને લઈને કહે છે. કોઈપણ અન્ય દેહમાં પૂર્ણ સદ્વિવેકનો ઉદય થતો નથી અને મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. એવી આપણને મળેલો એ બહુ દુર્લભ માનવદેહ સફળ કરી લેવો અવશ્યનો છે.” (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર : મોક્ષમાળા : શિક્ષાપાઠ ૪ : માનવદેહ)

૩. સત્દેવ - ગુરુ-શાસ્ત્ર

વીતરાગી દેવ, વીતરાગી ગુરુ અને વીતરાગતાના પોષક હોય એવા શાસ્ત્રને સત્દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કહે છે.

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવા કે તેના સંસ્કાર કેળવવા માટે વીતરાગી સત્દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું નિમિત્ત જરૂરી છે.

અરિહંત ભગવાન એ વીતરાગી સત્દેવ છે. નિગ્રંથમુનિરાજ એ વીતરાગી સદ્ગુરુ છે. અરિહંતદેવની ક્રિવ્યધ્વનિ, નિગ્રંથ ગુરુનો ઉપદેશ અને તે અનુસારની લિપિબદ્ધ રચના એ વીતરાગી સત્શાસ્ત્ર છે. અરિહંત દેવ અને નિગ્રંથ ગુરુ એ મનુષ્યની જ પર્યાય છે. તેથી તેઓ મનુષ્યક્ષેત્ર સિવાય બીજે ક્યાંય હોતા નથી. આ રીતે વીતરાગી સત્દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની સુલભતા મનુષ્યજીવનમાં છે તેવી બીજે ક્યાંય નથી. તેથી સમ્યગ્દર્શનની સુલભતા પણ મનુષ્યમાં છે તેવી બીજે ક્યાંય નથી.

૪. દેશના

સત્દેવ-ગુરુના સદ્વ્યવેશને દેશના કહે છે.

સમ્યગ્દર્શન માટે જ્ઞાની ધર્માત્માની દેશનાની નિયમથી જરૂર હોય છે.

વીતરાગી દેવ અને ગુરુ મનુષ્યપર્યાયમાં જ હોય છે તેથી તેમની દેશનાની સુલભતા મનુષ્યજીવનમાં હોય તેવી બીજે ક્યાંય હોતી નથી. અરિહંતદેવના સમવસરણમાં પરુઓ

અને દેવો પણ ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ સાંભળી દેશના પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ જે પશુ કે દેવ આવી દેશના મેળવે અને તેને ગ્રહણ કરી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે તે પૂર્વે મનુષ્ય પર્યાયમાં પ્રાપ્ત કરેલ સમ્યક્ત્વ-સન્મુખતાના સંસ્કાર સહિતનો હોય છે. આ પ્રકારના સંસ્કાર વગરનો જીવ ભગવાનના સમવસરણમાં પણ જતો નથી અને કદાચ જાય તો પણ સમવસરણની આઠ મી ભૂમિ સુધી પહોચાતા પહેલા વચમાં ક્યાંક અટકી જાય છે. ત્રીજી નરક સુધીના નારકીને કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ મિત્ર દેવ આવીને પ્રતિબોધે તો કદાચિત્ દેશના મળી શકે છે. પરંતુ આવો નારકી પણ પૂર્વે મનુષ્યજીવનમાં આત્મહિતના સંસ્કાર મેળવેલો હોય તો જ તે દેશના ગ્રહણ કરી આત્મહિત સાધી શકે છે.

ઉપર મુજબ આત્મહિત માટે મનુષ્યજીવન આવશ્યક છે. આત્મહિતનો અવસર મનુષ્યમાં હોય છે તેવો બીજે હોતો નથી. તેથી મનુષ્યજીવનનો સદુપયોગ આત્મહિત સાધવામાં કરવો એ જ એની સાર્થકતા છે. મનુષ્યજીવનની દુર્લભતા પણ આ આત્મહિત સાધવાની જોગવાઈના કારણે છે અને તેની મહત્તા આ આત્મહિતની જોગવાઈનો ઉપયોગ કરવામાં છે. પણ તે માટે પોતાના સ્વરૂપની સાચી સમજણ જરૂરી છે. આવી સાચી સમજણના બળે સમ્યગ્દર્શનથી સિદ્ધદશા સુધીના આત્મહિતની પ્રાપ્તિ છે. આવા સ્વરૂપની સાચી સમજણના બળે કદાચ આ ભવમાં સમ્યગ્દર્શન ન થાય તો પણ તેના દૃઢ સંસ્કારના બળે અન્ય ગતિમાં પણ જીવ સમ્યગ્દર્શન પામી શકે છે. પરંતુ આ સ્વરૂપની સાચી સમજણ અને તેના દૃઢ સંસ્કાર તો આ મનુષ્યભવમાં પ્રાપ્ત કરવા જરૂરી છે. અને તો જ આ મનુષ્યજીવનની કોઈક સફળતા છે. આચાર્યશ્રી શુભચંદ્રના શબ્દોમાં—

(અનુષ્ટુપ)

કાકતાલીયકન્યાયેન્ , ઉપલબ્ધંયદિ ત્વયા ।
તત્તર્હિ સફલંકાર્યેન્ , કૃત્વાત્મન્યાત્મનિ યમ ॥

માવાર્થ : દુ રન્ત અને સારવર્જિત આ અનાદિ સંસારમાં ગુણ સહિત મનુષ્યપણું જીવને દુ પ્રાપ્ત અર્થાત દુર્લભ છે. હે આત્મન ! તે જો આ મનુષ્યપણું પ્રકરણ : ૧૯ : મનુષ્ય અને તેના વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખ

જાણતાલીય ન્યાયથી પ્રાપ્ત કર્યું છે, તો તારે પોતાના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરીને પોતાનું કર્તવ્ય સમજી કરવું જોઈએ. આ મનુષ્ય જન્મ સિવાય અન્ય કોઈપણ જન્મમાં પોતાના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થતો નથી; તેથી આ ઉપદેશ છે. (જ્ઞાનાર્ણવ : સર્ગ ૩ : શ્લોક ૨)

ઉપર મુજબ આત્મહિત માટે મનુષ્યજીવનની આવશ્યકતા અને અનિવાર્યતા સમજ્યા પછી આત્મહિત સાધવા માટે શું કરવું તેનો ઉપાય બતાવવામાં આવે છે.

જીવનના ચાર વિભાગ કરવા વ્યાજનહિ

લોકિકમાં મનુષ્યજીવનના ચાર આડા ભાગ કરી તેને ચાર આશ્રમ તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે. તેમાં ધારો કે, કોઈ મનુષ્યનું સો વર્ષનું આયુષ્ય હોય તો તેમાં પ્રથમ ૨૫ વર્ષ બ્રહ્મચર્યાશ્રમના માનવામાં આવે છે. જેમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો હોય છે. પછીના ૨૫ વર્ષ ગૃહસ્થાશ્રમના માનવામાં આવે છે. જેમાં ગૃહસ્થસંબંધી ઘરસંસાર અને વેપારધંધાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. ત્યાર પછી ૫૫ થી ૭૫ વર્ષનો ત્રીજો તબક્કો વાનપ્રસ્થાશ્રમનો કહેવામાં આવે છે. જેમાં વેપારધંધાથી ફરેગ થઈ સમાજસેવા કરી સન્યાસ માટેની તૈયારી કરવાની હોય છે. અને ૭૫ વર્ષ પછીનો અંતિમ ભાગ સન્યાસાશ્રમ માનવામાં આવે છે. જેમાં

સર્વસંગનો ત્યાગ કરી વનમાં વસી ધર્મધ્યાન દ્વારા આત્મહિત સાધવાનું હોય છે. પણ ભાઈ ! એક તો આપણું આયુષ્ય પૂરું સો વર્ષનું હોય તે નક્કી નથી. નાની ઊંમરમાં પણ આયુષ્ય પૂરું થઈ જાય છે. વળી નાની ઊંમરમાં આત્મહિતના સંસ્કાર ન કેળવ્યા હોય તો મોટી ઊંમરે ભગવાનનું નામ લેવાનું પણ ગમે નહિ, ત્યાં બીજો ધર્મ પણ શું થાય ? વળી ધર્મ કરવા માટે ઘરબાર છોડવાની જરૂર નથી. કેમકે, ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શન એટલે આત્માની ઓળખાણ અને શ્રદ્ધાન છે. તેના માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ જરૂરી છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ જેટલો નાની ઊંમરમાં થઈ શકે તેટલો મોટી ઊંમરમાં થઈ શકતો નથી.

તેથી શરૂઆતથી જ આત્મહિતનું પ્રાધાન્ય આપી તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા માટે જીવનના ચાર આડા ભાગ કરવાને બદલે ચાર ઊભા ભાગ કરવા જરૂરી છે. એટલે કે ૨૪ કલાકના પોતાના દિવસના રોજીંદા સમયમાં ૬ કલાક ઊંઘ માટે, ૬ કલાક લૌકિક ભણતર કે વેપારધંધા માટે, ૬ કલાક ખાવા-પીવા, હરવા-ફરવા જેવા દૈનિક કાર્ય માટે ફાળવ્યા પછી પણ બાકીના બચેલા છ કલાક આત્મહિતના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે ઓછામાં ઓછા ફાળવવા જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે નાની ઊંમરની યુવાનીનો સમય શ્રેષ્ઠ છે.

દુલાનીંયાણુંઃ વાસરીંયાણું

આપણામાં એવી લોકોકિત છે કે - યુવાની નાણું : ઘડપણનું ટાણું - એટલે કે યુવાનીનો સમય પૈસા કમાવવાનો અને ઘડપણનો સમય ધર્મધ્યાનનો છે. તેથી ધર્મ તો મોટી ઊંમરે જ થાય તેવી માન્યતા ઘર કરી ગઈ છે. કોઈ નાની ઊંમરનો યુવાન ધર્મ કરે તો લોકો તેની હાંસી ઉડાવે છે. અરે ! આ તો કોઈ ધર્મ કરવાનો સમય છે. પણ ભાઈ ! ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. અને સમ્યગ્દર્શન માટે આત્માની ઓળખાણ જરૂરી છે. આત્માની ઓળખાણ માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ અને સમજણ જરૂરી છે. નાની ઊંમરમાં બુદ્ધિની કુશાગ્રતા, ચિત્તની એકાગ્રતા અને ઉપયોગની સ્થિરતા હોય છે. તેથી નાની ઊંમરમાં જે અભ્યાસ થઈ શકે છે તે મોટી ઊંમરમાં થઈ શકતો નથી. લૌકિક શિક્ષણ માટે શાળા-કોલેજમાં જે રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તે જ રીતે આત્મહિત માટે જૈન ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ જરૂરી છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી લાંબાગાળે સંસારનો અભાવ અને શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ છે. અને ટૂંકા ગાળે સંયમ, સદાચાર, નીતિમત્તા, પ્રમાણિકતા જેવા લૌકિક સદ્ગુણો પ્રગટે છે. આપણું લૌકિક શિક્ષણ બાળકોમાં આવા લૌકિક સદ્ગુણો પણ પ્રગટાવી શકતું નથી. કેમ કે, ઉચ્ચ પ્રકારનું લૌકિક શિક્ષણ પામેલો માણસ પણ ભ્રષ્ટાચારી અને દુરાચારી હોય તેવું જોવા મળે છે. પણ અભ્યાસના વડીલો અને માબાપમાં લૌકિક શિક્ષણની એટલી બધી ઘેલછા છે કે સ્કૂલના સમય પછી પણ બાળકોને કોર્ચીંગ ક્લાસ કે ખાનગી ટ્યુશનમાં મોકલવાની મુખ્યતા હોય

છે અને તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપતી પાઠશાળાઓમાં મોકલવાની ગૌણતા હોય છે. અને સ્કૂલની પરીક્ષા સમયે તો પાઠશાળાઓ જ બંધ કરવી પડે છે. પણ ભાઈ ! આત્મહિતના તત્ત્વજ્ઞાનના શિક્ષણના ભોગે લૌકિક શિક્ષણ યોગ્ય નથી. અને આ શિક્ષણ નાની ઊંમરમાં જ ઉચિત છે મોટી ઊંમરમાં આંખે ઝાંખપ હોય, યાદશક્તિ ક્ષીણ હોય, શરીર રોગોથી ઘેરાઈ ગયું હોય અને સ્થિરતા - એકાગ્રતા ઓછી હોય ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ દુષ્કર થઈ પડે છે. તેથી આપણી - યુવાનીનું નાણું : ઘડપણમાં ટાણું - લોકોકિતને પારમાર્થિક હેતુ માટે આ પ્રમાણે ફેરવવી જરૂરી છે: યુવાનીનું ટાણું : ઘડપણમાં કટાણું.

એટલે કે આત્મહિતના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ અને સમજણ માટેનો જે યોગ્ય સુઅવસર યુવાનીમાં છે તે ઘડપણમાં નથી.

આત્મહિતના મુખ્યવસ્તુના કારણે જ મનુષ્યજીવનની દુર્લભતા-મહતા-મર્થકતા છે.

મનુષ્યજીવનની દુર્લભતા

માનુષ જન્મ દુલભ હૈ મિલે ન ચારંચાર ।
પાકા ફલ જા મૂઠ ગિરે, બહુરિ ન લાગે ડાર ॥

ભાવાર્થ : જેમ પાણું ફળ ડાળીએથી છુટું પડીને જમીન પર પડે તે ફળી પાણું ડાળીએ ચોટી શકતું નથી. તેમ મનુષ્યનો અવતાર એકવાર મળીને પૂરો થઈ જાય તે ફળી ફળી પાછો મળતો નથી. તેથી મનુષ્યનો અવતાર દુર્લભ છે. (હબીરનો દોહરો)

આ સંસારના ભવપરાવર્તનમાં મનુષ્યનો ભવ અત્યંત દુર્લભ છે. સંસારી જીવ મનુષ્યનો એક ભવ પ્રાપ્ત કરે તેની સામે નારકીના અસંખ્ય ભવો, નારકીના એક એક ભવ સામે દેવના અસંખ્ય ભવો અને દેવના એક એક ભવ સામે તિર્યચના અનંત અનંત ભવો પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે બીજી અસંખ્ય અને અનંત ભવો પછી મનુષ્યનો એક ભવ મળે છે. કરોડો કલ્પકાળમાં મહાકથે અને મહાભાગ્યે મનુષ્યનો એકાક અવતાર પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રસ પર્યાયના બે હજાર સાગર (૮.૨૬×૧૦^{૧૦} વર્ષ) ના કાળમાં મનુષ્યના વધુમાં વધુ ૪૮ ભવ હોય છે. તેમાં પણ ૧. કર્મભૂમિની પ્રાપ્તિ, ૨. આર્યક્ષેત્રના જન્મ, ૩. પાંચ

ઈન્દ્રિયોની પૂર્ણતા, ૪. ઉત્તમ કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ, ૫. પુણ્યનો ઉદય, ૬. નિરોગીપણું, ૭. લાંબુ આયુષ્ય, ૮. ઉત્તમ બુદ્ધિ, ૯. વીતરાગી દેવ-ગુરુ-ધર્મની ઉપલબ્ધિ અને ૧૦. જ્ઞાનીની દેશના એ દશ આત્મહિત માટે ઉપકારી બાબતો ઉત્તરોત્તર અત્યંત દુર્લભ છે. આ બધું આપણને સંપ્રાપ્ત હોવા છતાં આપણે આત્મહિતની અવગણના કરીને મનુષ્યજીવનને વિષય-કષાયમાં વેડફી નાંખીએ તો તે રાખને માટે રત્નને બાળવા સમાન છે. સ્વામીકાર્તિકેયનાશબ્દોમાં—

इति दुर्लभं मनुजत्वं लब्ध्वा ये रमन्ते विषयेषु ।
ते लब्ध्वा विव्यरत्नं भूतिनिमित्तं प्रज्वालयन्ति ॥

ભાવાર્થ : જેમ ઘોઈ દુર્લભ ચિંતામણી રત્ન મેળવે પણ તેને વાષણ માંડવાની રાખ મેળવવા માટે બાળી મૂકે તો તે યોગ્ય નથી. તેમ ઘોઈ દુર્લભ ચિંતામણી રત્ન સમાન મનુષ્યનો ભવ મેળવે પણ તેને પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં રમવા માટે વેડફી નાખે તો તે યોગ્ય નથી.

(સ્વામીકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા : ગાથા ૩૦૦)

મનુષ્યજીવનની મહત્તા

બહુ પુણ્યકેસી પુંજર્થી, શુભ દેહ માનવનો ભળ્યો ;
તોયે અરે ! ભવચક્રનો, આંહો તર્હી એછો ઠળ્યો .

ભાવાર્થ : ઘણા પુણ્યના પુંજર્થી મનુષ્યનો ભવ પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યના ભવમાં ભવભ્રમણના અભાવનો ઉપાય હોવાથી મનુષ્ય દેહને શુભ ઇચ્છવામાં આવે છે. તોપણ તેમાં ભવભ્રમણનો એકેય આંટો ઓછો ન થાય તો તેની મહત્તા રહેતી નથી. (શ્રીમદ્દેવચંદ્ર વર્ષ ૧૬મું મોક્ષમાળા : શિક્ષાપાઠ ૬૭)

આત્મહિત માટે ઉપયોગી, આવશ્યક અને મહત્વની હોય તેવી જોગવાઈને મનુષ્યજીવનની મહત્તા માનવામાં આવે છે. આત્મહિત માટે સમજણ અને વિવેકબુદ્ધિની જરૂરિયાત હોય છે. મનુષ્યમાં સમજણની શ્રેષ્ઠતા અને વિવેકબુદ્ધિની પૂર્ણતા છે. આત્મહિત માટે જરૂરી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો યોગ અને જ્ઞાનીની દેશના પણ મનુષ્યજીવનમાં મળી રહે છે. આમ આત્મહિત થઈ શકે તેવી જોગવાઈ મનુષ્યજીવનમાં છે તે તેની મહત્તા છે.

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ-ભાવરૂપ પાંચ પ્રકારના સંસારમાં મનુષ્યનો દેહ, મનુષ્યનું ક્ષેત્ર, મનુષ્ય પર્યાયનો કાળ, મનુષ્યનો ભવ અને મનુષ્યના ભાવ એ

પ્રકરણ : ૧૯ : મનુષ્ય અને તેના વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખ

આત્મહિત માટે એકદમ યોગ્ય જોગવાઈઓ છે અને તે જ મનુષ્યજીવનની મહત્તા છે.

મનુષ્યજીવનમાં આત્મહિતને યોગ્ય પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તો મનુષ્યના એક ભવમાં અનંત ભવભ્રમણના અભાવનો ઉપાય થઈ શકે છે અને તે જ તેની મહત્તા છે. પરંતુ તે માટે શરીરાદિ પરદ્રવ્યના પાડોશી થઈને આત્મતત્વની ઓળખાણ અને અનુભવ જરૂરી છે. આ બાબત આચાર્યશ્રી અમૃતચંદ્ર નીચેના શબ્દોમાં કહે છે.

(અનુષ્ટુપ)

अपि कथमपि मृत्वा, तत्त्वकौतुहली सन्
अनुभव भवमूर्तेः, पार्श्ववर्ती मुहूर्तम् ।
पृथगथ विलसन्तं, स्वं समालोक्य येन
त्यजसि जगिति मूर्त्या, साकमेकत्वमोहम् ॥

ભાવાર્થ : આચાર્ય ઘોમળ સંબોધનથી ઇહે છે કે હે ભાઈ ! તું ઘોઈ પણ રીતે મહાઇચે કે મરણિયો પ્રયાસ કરીને પણ તત્ત્વનો ઘૌતુહલી થઈ આ શરીરાદિ મૂર્ત દ્રવ્યનો બે ઘડી પાડોશી થઈને પોતાના આત્માનો અનુભવ કર. તેથી તને પોતાનો આત્મા સર્વપરદ્રવ્યોથી ભિન્ન ચૈતન્યના વિલાસરૂપ દેખાશે અને તેથી તું શરીરાદિ મૂર્તિ ઇ પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથેના એકપણાના મોહને તુરંત જ છોડશે.

(સમયસાર : આત્મખ્યાતિ : શ્લોક ૨૩)

મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા

मिथ्यात्व हो गया नष्ट अब, सम्यक्त्वदिवाकर प्रगट हुआ ।
भवदधि शीघ्र तिरा वो मानो, मानव-जन्म सफल हुआ ॥

ભાવાર્થ : જે મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારનો નાશ કરીને સમ્યક્ત્વરૂપી સૂર્યની પ્રગટતા કરે છે, તે જ શીઘ્રપણે સંસાર સમુદ્રને તરવી જનારો હોવાથી મનુષ્યજન્મને સફળ કરનારો છે. (પ્રાચીન દોહરો)

સમ્યક્ત્વની સાધના દ્વારા આત્મહિત સાધી ભવભ્રમણનો અભાવ કરવો તે માં જ મનુષ્યજીવનની સફળતા એટલે કે સાર્થકતા છે. સમ્યક્ત્વની સાધના માટે જરૂરી સાનુકૂળ સંયોગો વર્તમાન મનુષ્યજીવનમાં છે. તેનો સદુપયોગ કરી સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તો પોતાનો મનુષ્ય જન્મ સફળ છે

લોકમાં બહારની સિદ્ધિ, ઋદ્ધિ, પ્રસિદ્ધિ, વિદ્યા, પદવી, સત્તા, સંપત્તિ, શોભા જેવી બાબતો વડે મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા માનવામાં આવે છે, તે વાસ્તવમાં સાર્થકતા નથી પણ નિરર્થકતા જ છે. આ ઉપરાંત બીજી પણ જે કોઈ બહારના ઈલકાબો, ખિતાબો, ચંદ્રકો, ડિગ્રીઓ, મેડલો વગેરે હોય તેના માટે પણ તેમ જ સમજવું. આવી બધી બહારની બાબતોના લક્ષે આત્મામાં વિભાવની, અવગુણની, આકૂળતાની અને દુઃખની જ ઉત્પત્તિ છે. તેથી તે આત્માને અત્યંત અકલ્યાણકારી છે. આવી બાબતો માટે જે પોતાના મનુષ્યજીવનને વ્યતીત કરે છે તે તેને નિરર્થક વેડફી નાખે છે. સમ્યગ્દર્શનથી જ આત્માની સાચી સિદ્ધિ, ઋદ્ધિ, પ્રસિદ્ધિ વગેરે છે. તેથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ જ મનુષ્યજીવનની સાર્થકતાનો એકમાત્ર ઉપાય છે. આચાર્યશ્રી કુંદકુંદના શબ્દોમાં-

કર્મભૂમિજ આર્ય મનુષ્ય

નર ઇન્દ્ર તે સુહૃતાર્ય તે, પંડિત ને શૂરવીર તે; સ્વપ્નેય મલિન ઇર્થ્ય ન જેણે, સિદ્ધિઇર સઠ્યસ્ત્વને. ભાવાર્થ : લોભમાં ઇર્ષ્યાદાનાદિઇ ઇરે તેને ધન્ય માને છે, વિવાહાદિઇ ઇરે તેને ઇતાર્ય ઇહે છે, યુદ્ધમાંથી પાછા ન ઇરે તેને શૂરવીર સમજે છે, ઇલાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ ઇરે તેને પંડિત તર્કિ ઇવીઇરે છે. અને તેના જીવનને સાર્થક સમજે છે. પરંતુ આ બધું લૌકિક ઇથનમાત્ર છે. વાસ્તવમાં મનુષ્યજીવન ની સાર્થકતા એઇ માત્ર સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં છે. જે મનુષ્ય સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ ઇવી તેને સ્વપ્નેય મલિન ઇરતો નથી તે જ મનુષ્ય ખરેખર ધન્ય છે, તે જ સુહૃતાર્ય છે, તે જ સાચો શૂરવીર છે અને તે જ સત્ય પંડિત છે. (મોક્ષપાઠુઃ ગાથા ૮૯)

મનુષ્યોના પ્રકાર

ઉત્કૃષ્ટ મનના ધારક હોવાને કારણે તેમજ મનુના પુત્રો હોવાને કારણે જે મનુષ્ય કહેવાય છે તેવા મનુષ્યગતિ નામકર્મનો ઉદય ધરાવતા મનુષ્યોના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો છે-

૧. આર્ય અને ૨. મલેરઇ

૧. આર્ય

જે મનુષ્યો ગુણો અને ગુણવાનોથી સેવિત છે તે આર્ય છે.

આર્ય મનુષ્યો સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્ર રૂપી ધર્મક્રિયાને યોગ્ય છે. આર્ય મનુષ્યો પણ બે પ્રકારના છે

૧.૧. કર્મભૂમિજ અને ૧.૨ ભોગભૂમિજ.

૧.૧ કર્મભૂમિજ

કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થતા મનુષ્યો કર્મભૂમિજ કહેવાય છે.

આજીવિકાનું કર્મ કરવું પડતું હોવાથી અને શુભાશુભકર્મનું ફળ ભોગવવાનું સ્થાન હોવાથી જે કર્મભૂમિ છે, તે કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થતા મનુષ્યો કર્મભૂમિજ કહેવાય છે.

કર્મભૂમિના

મનુષ્યોને

૧. અસિ (સિપાઈ જેવું કામ)

૨. મસિ (હિસાબકિતાબ જેવું કારકુની કામ)

૩. કૃષિ (ખેતી, પશુપાલનનું કામ)

૪. શિલ્પ (હાથકારીગરીનું કામ)

૫. વાણિજ્ય (વેપારનું કામ)

૬. વ્યવહારિતા (ન્યાય વગેરેનું કામ)

જેવી ઇ પ્રકારની આજીવિકાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. કર્મભૂમિજ મનુષ્યો

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટેની યોગ્યતા ધરાવતા છે.

આત્મહિતના યોગ્યતા ધરાવનાર કર્મભૂમિજ મનુષ્યો જ

સંપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય કરી શકે છે. કર્મભૂમિજ મનુષ્યો જ

સંયમદશા, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષના અધિકારી છે, અન્ય

કોઈ નહિ, કર્મભૂમિજ આર્ય મનુષ્યો પણ બે પ્રકારના છે :

૧.૧.૧ વિદ્યાધર અને ૧.૧.૨ ભૂમિગોચરી

૧.૧.૧ વિદ્યાધર

અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ ધરાવનારા અને

વિદ્યાની સહાયતાથી આઠાશાગમન કરી શકનારા

મનુષ્યો વિદ્યાધર તરીકે ઓળખાય છે.

વિજયાર્ધ પર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાઓની શ્રેણીમાં

આવેલા નગરોમાં રહેતા મનુષ્યો વિદ્યાધર હોય છે. વિદ્યાધર

મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટપણે પાંચમાં ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

પણ વિદ્યાઓને ત્યજી દેનારા આ મનુષ્યો મુનિદશા,

કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

૧.૧.૨ ભૂમિગોચરી

વિદ્યાની સહાયથી આઠાશાગમન ન કરી શકનારા

મનુષ્યો ભૂમિગોચરી તરીકે ઓળખાય છે.

વિજયાર્ધ પર્વતની શ્રેણી સિવાયના ભરત, ઐરાવત અને

વિદેહક્ષેત્રના કર્મભૂમિના આર્ય મનુષ્યો ભૂમિગોચરી હોય

છે. ભૂમિગોચરી મનુષ્યો પણ બે પ્રકારના છે :

૧.૧.૨.૧. ઋદ્ધિપ્રાપ્ત અને ૧.૧.૨.૨. અઋદ્ધિપ્રાપ્ત

૧.૧.૨.૧. ઋદ્ધિપ્રાપ્ત

જે આર્ય મનુષ્યોને વિશેષ પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત હોય તે ઋદ્ધિપ્રાપ્ત મનુષ્યો કહેવાય છે.

ઋદ્ધિ મુખ્યત્વે આઠ પ્રકારની છે. ૧. બુદ્ધિ, ૨. ચારણ, ૩. વિક્રિયા, ૪. તપ, ૫. બળ, ૬. ઔષધ, ૭. રસ અને ૮. અક્ષીણ. આ આઠ પ્રકારની ઋદ્ધિઓના પેટાલેદ કુલ ચોસઠ પ્રકારના હોય છે. ભાવલિંગી મુનિઓને આવી ઋદ્ધિઓ હોય શકે છે. કોઈ અજ્ઞાનીને પણ તપના પ્રભાવથી આવી કોઈ ઋદ્ધિ પ્રગટે છે.

૧.૧.૨.૨. અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત

જે આર્ય મનુષ્યો ઇંઈ વિશેષ પ્રકારની શક્તિ એટલે કે ઋદ્ધિ વગરના હોય તે અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત મનુષ્યો કહેવાય છે.

આપણે સૌ જંબુદ્વીપના ભરતક્ષેત્રના આર્યખંડના કર્મભૂમિજ ભૂમિગોચરી અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત મનુષ્યો છીએ.

૧.૨. ભોગભૂમિજ

ભોગભૂમિમાં જન્મેલ આર્ય મનુષ્યો ભોગભૂમિજ કહેવાય છે.

ભોગભૂમિમાં દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષો હોય છે. જે મનોવાંછિત ફળ આપનારા હોય છે. આથી ભોગભૂમિના મનુષ્યોને આજીવિકાની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. ભોગભૂમિના મનુષ્યો સ્ત્રી-પુરુષના યુગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ પારસ્પરિક પ્રેમમાં અત્યંત ગળાડૂબ હોય છે. ભોગભૂમિમાં ભોગોની સુલભતા છે પણ સમ્યગ્દર્શનની સુલભતા નથી. તોપણ પૂર્વે કર્મભૂમિમાં પ્રાપ્ત સમ્યક્ત્વ-સન્મુખતાના સંસ્કાર ધરાવતો મનુષ્ય પૂર્વેના સંસ્કારના બળે કોઈ સાનુકૂળ નિમિત્તે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પણ ચોથા ગુણસ્થાનથી આગળ વધી આવકદશા, મુનિદશા, કેવળજ્ઞાન કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

અહીં મુદ્દી આર્ય મનુષ્યોનું વર્લન થયું. હવે મનુષ્યોના બીજા પ્રકાર એવા મ્લેચ્છ મનુષ્યોનું વર્લન જોઈએ.

૨. મ્લેચ્છ

જે મનુષ્ય ધર્મક્રિયાથી રહિત છે અને આત્મહિતને યોગ્ય નથી તે મ્લેચ્છ છે.

પ્રકરણ : ૧૯ : મનુષ્ય અને તેના વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખ

ભરત, ઐરાવત અને વિદેહક્ષેત્રના અનાર્યખંડોમાં રહેનારા તથા લવણ સમુદ્ર અને કાલોદધિ સમુદ્રમાં આવેલા દ્વીપોમાં રહેનારા મનુષ્યો મ્લેચ્છ હોય છે. મ્લેચ્છ મનુષ્યમાં વ્રત-તપશ્ચરણાદિનો અભાવ હોવાથી મોક્ષનો પણ અભાવ છે. અનાર્યભૂમિના મ્લેચ્છ મનુષ્યો મિથ્યાદષ્ટિ જ હોય છે. તોપણ અનાર્યભૂમિમાંથી આર્યભૂમિમાં આવેલ મ્લેચ્છ મનુષ્યો સમ્યગ્દર્શન પામી શકે છે.

મ્લેચ્છ મનુષ્યો પણ બે પ્રકારના છે :

૨.૧ કર્મભૂમિજ અને ૨.૨ અંતદ્વીપજ

૨.૧. કર્મભૂમિજ મ્લેચ્છ

ભરત, ઐરાવત અને વિદેહક્ષેત્રના અનાર્ય ખંડોમાં રહેનારા મનુષ્યો કર્મભૂમિજ મ્લેચ્છ કહેવાય છે.

કર્મભૂમિજ મ્લેચ્છ મનુષ્ય

ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રના અનાર્યખંડોમાં કાયમ માટે કર્મભૂમિની જ રચના હોય છે. અને ત્યાં આર્યખંડોમાં થતું છ કાળનું પરાવર્તન અને તેથી થતી ભોગભૂમિની રચના હોતી નથી. વિદેહક્ષેત્રના અનાર્યખંડોમાં પણ કાયમ માટે ત્યાંના આર્યખંડ જેવી કર્મભૂમિની રચના હોય છે અને કાળચક્રનું પરિવર્તન હોતું નથી. અનાર્યખંડોના મ્લેચ્છ મનુષ્યો આચારવિચારમાં આર્યખંડના આર્ય મનુષ્યો જેવા જ હોય છે. પરંતુ તેઓ ધર્મક્રિયાથી રહિત છે અને તેથી સમ્યગ્દર્શનને યોગ્ય નથી. પરંતુ અનાર્યખંડમાં જન્મીને આર્યખંડમાં આવેલ મ્લેચ્છ મનુષ્ય કે મ્લેચ્છ રાણીથી ઉત્પન્ન થયેલ ચક્રવર્તીનો પુત્ર સમ્યગ્દર્શનને યોગ્ય છે, અને મુનિદશા સુધી પહોંચી શકે છે.

૨.૨. અંતદ્વીપજ મ્લેચ્છ

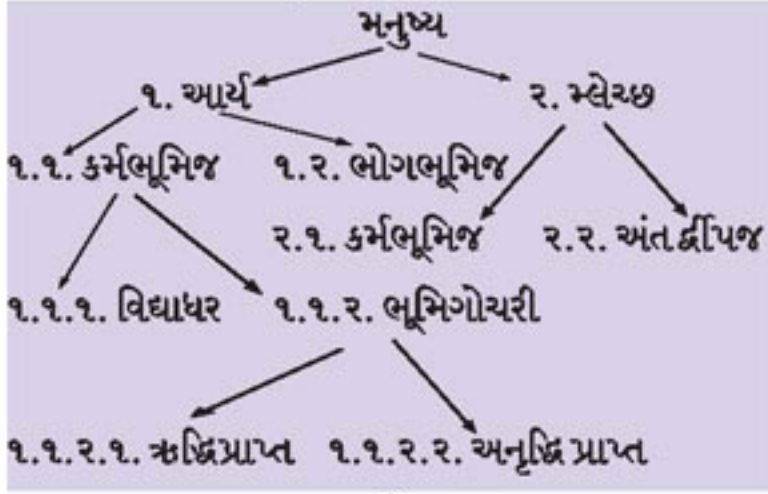
લવણ અને કાલોદધિ સમુદ્રોના અંતદ્વીપોમાં રહેનારા મનુષ્યો અંતદ્વીપજ મ્લેચ્છ પ્રકારના છે.

અંતદ્વીપજ મ્લેચ્છ મનુષ્ય

અંતદ્વીપોમાં ક્યારેય કર્મભૂમિની રચના હોતી નથી અને કાયમ માટે કુભોગભૂમિની રચના હોય છે. તેથી તેમાં રહેતા આ મ્લેચ્છ મનુષ્યો કુભોગભૂમિજ તરીકે પણ ઓળખાય છે. મનુષ્યો હોવા છતાં પણ જેવું જીવન ગુજારનારા આ મ્લેચ્છો કુમાનુષ પણ કહેવાય છે. અંતદ્વીપજ મ્લેચ્છો પૂર્વે કર્મભૂમિની મનુષ્યપર્યાયમાં આત્મહિતતા સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરેલ હોય તો કદાચિત્ સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ સંયમદશાને ધારણ કરી શકતા નથી.

મનુષ્યોના પ્રકારો સંબંધી કરવામાં આવેલ ઉપરોક્ત વર્ણનને નીચેના ચાર્ટ મુજબ દર્શાવી શકાય છે.

મનુષ્યવસ્તુ

મનુની સંતાન, સમજણની શ્રેષ્ઠતા, સદ્વિવેકની પૂર્ણતા અને આત્માનુભૂતિની યોગ્યતાના કારણે જે મનુષ્ય તરીકે ઓળખાય છે તેવા જીવો આત્મહિતની યોગ્યતાના કારણે સંસારમાં સર્વોત્તમ કહેવાય છે. આપણે સૌ મનુષ્ય હોવાથી તેના સ્વરૂપથી પરિચિત છીએ. તોપણ સર્વ પ્રકારના મનુષ્યની અપેક્ષાએ તેનું સંક્ષિપ્ત સામાન્ય સ્વરૂપ અહીં આપવામાં આવે છે.

પર્યાપ્તિ : મનુષ્યને આહાર, શરીર, ઈન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મન એ છયે પ્રકારની પર્યાપ્તિ હોય છે.

આહાર પર્યાપ્તિમાં ઉત્તમ ભોગભૂમિના મનુષ્યોને ચાર દિવસે ખોર જેવડો આહાર હોય છે. મધ્યમ ભોગભૂમિમાં ત્રણ દિવસે ખેહડા જેટલો અને જઘન્ય ભોગભૂમિમાં રોજેરોજ આંખળા જેટલો આહાર હોય છે. કર્મભૂમિના મનુષ્યોમાં પુરુષોનો આહાર ૩૨ કોળીયા અને સ્ત્રીઓનો ૨૮ કોળીયા જેટલો રોજનો હોય છે. મનુષ્ય મુખ વડે ખાવા, પીવા કે ચાટવાની વસ્તુઓનો આહાર કરે છે તેને કવલાહાર કહે છે.

શરીર પર્યાપ્તિમાં મનુષ્યોને ઔદારિક શરીર હોય છે. ઔદારિક શરીર રસ, રૂધિર, માંસ, ચરબી, હાડકા, મજ્જા અને શુક્ર એ સાત ધાતુઓ અને વાત, પિત્ત, કફ, સિરા, સ્નાયુ, ચામડી અને ઉદરાગ્નિ એ સાત ઉપધાતુઓનું બનેલું હોય છે.

ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિમાં મનુષ્યોને પાંચેય ઈન્દ્રિયો હોય છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિમાં સ્વસ્થ મનુષ્યને રોજના ૨૧૬૦૦ વખત શ્વાસોચ્છ્વાસ હોય છે. તે હિસાબે એક મિનિટમાં ૧૫ વખત શ્વાસોચ્છ્વાસ હોય છે. ભાષા પર્યાપ્તિમાં મનુષ્યની ભાષા સાક્ષરી હોય છે. મન:પર્યાપ્તિમાં મનુષ્યનું મન સર્વશ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

જન્મનો પ્રકાર : મનુષ્યનો જન્મ ગર્ભજ પ્રકારનો છે.

ગર્ભજન્મમાં પિતાનું વીર્ય અને માતાની રજ મળ્યા પછી સાત દિવસ સુધીમાં તેમાં જીવ પ્રવેશ પામી ગર્ભધારણ કરે છે. માતાના ઉદરમાં સાત, આઠ, નવ કે દશ માસના ગર્ભવાસ પછી બાળકનો જન્મ થાય છે.

અવસ્થાન : મનુષ્યનું રહેઠાણ મધ્યલોકના અઢી દ્વીપમાં માનુષોત્તર પર્વત સુધીમાં હોય છે. જંબુ દ્વીપ, લવણ સમુદ્ર, ધાતુકીખંડ દ્વીપ, કાલોદધિ સમુદ્ર અને પુષ્કર દ્વીપના અડધા ભાગનો અઢી દ્વીપનો વિસ્તાર એ મનુષ્યક્ષેત્ર છે.

અવગાહના : મનુષ્યના શરીરની ઊંચાઈ વગેરેને તેની અવગાહના કહે છે. ઉત્તમ ભોગભૂમિના મનુષ્યના શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૬૦૦૦ ધનુષ (૯૬૦૦ મીટર) અને જઘન્ય અવગાહના ૪૦૦૦ ધનુષ (૬૪૦૦ મીટર) છે. જઘન્ય ભોગભૂમિના મનુષ્યમાં તે ૪૦૦૦ ધનુષ (૬૪૦૦ મીટર) અને ૨૦૦૦ ધનુષ (૩૨૦૦ મીટર) છે. જઘન્ય ભોગભૂમિમાં તે ૨૦૦૦ ધનુષ (૩૨૦૦ મીટર) અને પરપ ધનુષ (૮૪૦ મીટર) છે અને અંતઃક્રીપજ કુભોગભૂમિના મનુષ્યમાં પણ તેટલીજ ૨૦૦૦ ધનુષ (૩૨૦૦ મીટર) અને પરપ ધનુષ (૮૪૦ મીટર) છે. કર્મભૂમિના મનુષ્યના શરીરની ઉત્કૃષ્ટ ઊંચાઈ કર્મભૂમિની શરૂઆતમાં પરપ ધનુષ (૮૪૦ મીટર) ની હોય છે. બાહુબલી ભગવાનની ઊંચાઈ આટલી હતી. કર્મભૂમિના મનુષ્યની જઘન્ય ઊંચાઈ કર્મભૂમિના અંતમાં હોય છે, જે ૧ હાથ (૪૦ સે.મી.) ની હોય છે. અત્યારે આપણે સૌ ભરતક્ષેત્રના અવસર્પિણીના પાંચમાં કાળના મનુષ્યો છીએ. ચોથા કાળના અંતમાં અને પાંચમાં કાળની શરૂઆતમાં મનુષ્યોની ઊંચાઈ ૭ હાથ (૨.૮૦ મીટર) જેટલી હોય છે. ભગવાન મહાવીરની ઊંચાઈ આટલી હતી. આ ઊંચાઈ ઘટતા જતાં પાંચમાં કાળના અંતમાં અને છઠ્ઠા કાળની શરૂઆતમાં ૩-૧/૨ હાથ (૧.૪૦ મીટર) જેટલી હોય છે અને છઠ્ઠા કાળના અંતમાં તે ઊંચાઈ સૌથી ઓછી ૧ હાથ (૪૦ સે.મી.) જેટલી હોય છે.

આયુ : ઉત્તમ ભોગભૂમિના મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩ પલ્ય (૧.૨૪×૧૦^૫ વર્ષ) અને જઘન્ય આયુષ્ય ૨ પલ્ય (૮.૩×૧૦^૪ વર્ષ) જેટલું હોય છે. મધ્યમ ભોગભૂમિમાં તે ૨ પલ્ય (૮.૩×૧૦^૪ વર્ષ) અને ૧ પલ્ય (૪.૧૩×૧૦^૪ વર્ષ) અને જઘન્ય ભોગભૂમિ તથા અંતઃક્રીપજ કુભોગભૂમિમાં તે ૧ પલ્ય (૪.૧૩×૧૦^૪ વર્ષ) અને ૧ કરોડ પૂર્વ (૭.૦૫૬×૧૦^૮ વર્ષ) જેટલું હોય છે. કર્મભૂમિના મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૧ કરોડ પૂર્વ (૭.૦૫૬×૧૦^૮ વર્ષ) નું હોય છે. વિદેહ ક્ષેત્રમાં અત્યારે બિરાજમાન સીમંધર ભગવાનનું આયુષ્ય આટલું

છે. કર્મભૂમિના મનુષ્યોનું જઘન્ય આયુષ્ય ૧૨ વર્ષનું હોય છે, જે છઠ્ઠા કાળના અંતમાં હોય છે.

જ્ઞાનનો પ્રકાર : દરેક મનુષ્યને મતિ-શ્રુતજ્ઞાન હોય છે. કોઈ મનુષ્યને અવધિજ્ઞાન પણ હોય શકે છે. કોઈ કોઈ ભાવલિંગી મુનિને અને બધાં તીર્થંકર મુનિને મન:પર્યાયજ્ઞાન હોય છે. અરિહંત દશામાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. આ રીતે મનુષ્યપર્યાયમાં પાંચેય પ્રકારના જ્ઞાન સંભવે છે.

મનુષ્યોની સંખ્યા : અંતર્દ્વીપજ કુભોગભૂમિના મ્લેચ્છ મનુષ્યોની સંખ્યા સૌથી ઓછી હોય છે. તેના કરતાં ઉત્તમ ભોગભૂમિ, મધ્યમ ભોગભૂમિ, જઘન્ય ભોગભૂમિ અને કર્મભૂમિના મનુષ્યોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર સંખ્યાતગણી વધુ હોય છે. સંપૂર્ણ અઢીઢીપના મનુષ્યક્ષેત્રના પર્યાપ્ત પુરુષ વેદી, સ્ત્રી વેદી અને સમગ્ર મનુષ્યોની દરેકની સંખ્યા હંમેશા ચોક્કસ હોય છે જે દરેક ૨૯ આંકડાની છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ત્રણ ગણાથી થોડી વધુ હોય છે. જે આ પ્રમાણે છે -

પુરુષ વેદી મનુષ્યો : ૧૯૮૦૭૦૪૦૬૨૮૫૬૬૦૮૪૩૯૮૩૮૫૬૮૭૫૮૪
સ્ત્રી વેદી મનુષ્યો : ૫૬૪૨૧૧૨૧૮૮૫૬૮૨૫૩૧૯૫૧૫૭૬૬૨૭૫૨
કુલ મનુષ્યો : ૭૬૨૨૮૧૬૨૫૩૪૨૬૪૩૭૫૬૩૫૪૩૯૫૦૩૩૬

લેશ્યા વિશુદ્ધિ : મનુષ્યોમાં કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, પીત, પદ્મ, શુકલ એ છયે પ્રકારની લેશ્યા સંભવે છે.

પ્રવીચાર : સ્ત્રી-પુરુષની કામસેવનની મૈથુનની પ્રવૃત્તિને પ્રવીચાર કહે છે. મનુષ્યો કામપીડાથી કાયમ પીડિત રહે છે. તેથી તેઓમાં મૈથુનની પ્રવૃત્તિની પ્રચુરતા છે. બીજા પ્રાણીઓમાં મૈથુનની પ્રવૃત્તિનો કોઈ ચોક્કસ કાળ કે ઋતુ હોય છે પણ મનુષ્યોમાં આ પ્રવૃત્તિ બારેય માસ જોવા મળે છે.

ગતિ-આગતિ : બીજી કોઈ પણ ગતિમાંથી મનુષ્યગતિમાં અવતાર થઈ શકે છે. અને જીવ મનુષ્ય ગતિમાંથી બીજી કોઈ પણ ગતિમાં અવતરી શકે છે. પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિ મનુષ્યો વૈમાનિક દેવમાં જ ઊપજે છે. સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલા કોઈ મનુષ્યને તિર્યચ કે મનુષ્ય આયુનો બંધ થઈ ગયો હોય અને પછી સમ્યગ્દર્શન થાય તો તે ભોગભૂમિમાં તિર્યચ કે મનુષ્ય તરીકે અવતરે છે. અને નરકગતિનું આયુષ્ય બંધાઈ ગયું હોય તો તે પહેલી નરકમાં ઊપજે છે.

આત્મહિતની યોગ્યતા : સમ્યગ્દર્શનથી માંડીને મોક્ષદશા સુધીની આત્મહિતની યોગ્યતા મનુષ્યજીવનમાં છે. નવીન

સમ્યગ્દર્શન કે સમ્યક્ત્વસંબંધી સંસ્કાર મનુષ્યજીવનમાં સંભવે છે.

મનુષ્યજીવનમાં સમ્યક્ત્વ સંબંધી સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરેલ હોય તે જીવત્યારપછી નરક, પશુકેદેવની પર્યાયમાં પૂર્વની મનુષ્ય પર્યાયમાં પ્રાપ્ત કરેલ સંસ્કારના બળે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનું મૂળ મનુષ્યજીવનમાં સમાયેલ છે. જેણે સમ્યક્ત્વ સંબંધી કોઈ સંસ્કાર પણ મેળવેલ નથી તેવા જીવે આત્મહિતનું એકડેએકથી કામ કરવા માટે મનુષ્યજીવન જ કાર્યકારી છે. આવા આત્મહિતની યોગ્યતા આપણા વર્તમાન મનુષ્યજીવનમાં છે.

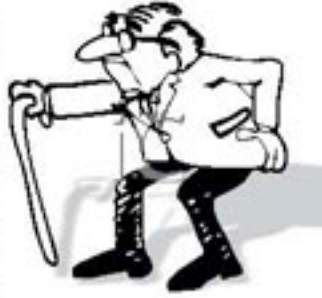
મનુષ્યમાં ઊપજવાનું કારણ : સામાન્યપણે અલ્પ આરંભ-પરિગ્રહ રાખનારા, મંદકષાયી અને મૂઢુ સ્વભાવી જીવો મનુષ્યજીવમાં ઊપજે છે.

મનુષ્યના વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખ

ઠરોચળી પઠી દાઢી ઠાચાં તણો દાઠ વળ્યો, ઠાળી ઠેશપટી વિષે શ્વેતતા છવાઈ ગઈ; સુંઘવું, સાંભળવું, ને દેખવું તે માંડી વાળ્યું, તેમ દાંત-આવળી તે, ખરી ઠે ખવાઈ ગઈ; વળી ઠેઠ વાંઈ, ઠાઠ ગયાં, અંગરંગ ગયો, ઊઠવાની આવ જતાં બાઠડી બેવાઈ ગઈ; અરે ! રાજચંદ્ર એમ, યુવાની હરાઈ પણ, મનદી ન તોય રાંઠ, મમતા મરાઈ ગઈ.

ભાવાર્થ : વૃદ્ધાવસ્થા આવતા ઇચ્છાઓના ઇચ્છાને ડાચું અનેદાઢી ભયાનક ભાને છે, માથાના ઇળા ભમ્મર વાળ ઉપર સફેદ ચાદર પથરાઈ ગઈ હોય તેમ લાગે છે, ઈન્દ્રિયોની શિથિલતાના ઇચ્છાને સુંઘવું, સાંભળવું અને દેખવું દુષ્કર થઈપડે છે, દંતપંચિતો ખરી જાય છે ઇ ખવાઈ જાય છે. વાંઈ ઇડ, ગળી ગયેલા હાડકાં અને હણાઈ ગયેલી શરીરની ઇતિના ઇચ્છાને ઊઠવાની હિંમત ઇચ્છાને છતાં લાઠડી લેવાઈ જાય છે. રાજચંદ્ર પોતાને જ સંબોધન ઇચ્છાને આપણને શીખ આપે છે ઇ, અરે ભાઈ ! આ રીતે યુવાની હરાઈ જવા છતાં મનમાંથી મમતા મરાઈ જતી નથી. (મમતા મરાયા વિના આત્મહિત ઇચ્છા રીતે સાધી શકાશે?) (શ્રીમદ્દેવચંદ્ર: વર્ષ ૧૬મું મોક્ષમાળા: શિક્ષાપાઠ નં. ૪૯, વૃષ્ટાની વિચિત્રતા : ૬૬ નં. ૨)

વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં મનુષ્યનું શરીર ક્ષીણ થતું જાય છે તોપણ તેની તૃષ્ણા કે મમતા જરાય ક્ષીણ થતી નથી, અને ઊલટાની વધતી જાય છે. શરીરની ક્ષીણતા મનુષ્યને આત્મહિત માટે અવરોધક છે પણ તેથી વધુ અવરોધક તેની વધતી જતી મમતા છે. શરીરની ક્ષીણતાના કારણે મનુષ્યને જે દુઃખ હોય છે તેનાથી અનેકગણું અધિક દુઃખ તેની વધતી જતી મમતાના કારણે હોય છે. તેથી વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખનું મૂળકારણ અજ્ઞાની મનુષ્યની મમતા જ બનેલી.

જુદા જુદા સંસારી જીવોના આધારે જુદા જુદા પ્રકારોના જે દુઃખો આપણે જોઈ ગયા તે સઘળાં દુઃખો મનુષ્યજીવનમાં છે. આ ઉપરાંત વિશેષમાં વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખ પણ મનુષ્યમાં જોવા મળે છે. આથી મનુષ્યજીવન અનેક પ્રકારના દુઃખોથી યુક્ત છે. પણ આ જ મનુષ્યજીવનમાં આ સઘળાં પ્રકારનાં દુઃખોને દૂર કરવા માટેનો આત્મહિતનો ઉપાય પણ છે. આત્મહિત માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ નાની ઊંમરમાં થઈ શકે તેવો મોટી ઊંમરમાં થઈ શકતો નથી. નાની ઊંમરમાં મનની સ્થિરતા, સતેજતા અને એકાગ્રતા વધુ હોવાથી આત્મહિતના તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ વધુ સારી રીતે થઈ શકે છે. તેથી આત્મહિત માટે વૃદ્ધાવસ્થાની રાહ જોવાની જરાય જરૂર નથી. કહ્યું પણ છે: ધર્મના કામમાં ઢીલ ન કરવી.

જેમ જેમ મનુષ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ દ્વારા આત્મહિતની સાચી સમજણથી સમૃદ્ધ થતો જાય છે તેમ તેમ તેની મમતા ઘટતી જતી હોવાથી તેની વૃદ્ધાવસ્થા તેને દુઃખરૂપ થતી નથી. પણ જે મનુષ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી રહિત છે તેને વયની વૃદ્ધિ સાથે મમતાની પણ વૃદ્ધિ થતી હોવાથી તેની વૃદ્ધાવસ્થા તેના દુઃખનું જ કારણ બને છે. મનુષ્યના વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખ અંદરથી મુખ્યત્વે તેની મમતાના કારણે હોવા છતાં બહારથી તે મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારે છે. જે આ પ્રમાણે—

૧. શારીરિક શિથિલતા.
૨. માનસિક તબખાઈ.
૩. અસાધ્ય રોગ.

૧. શારીરિક શિથિલતા

(અગુષ્ટુપ)

મજ્જં વલિતં પલિતં મુષ્ઠં, દશનવિહીનં જાતં તુષ્ઠમ્ ।
વૃદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા વણ્ઠં, તત્કપિ ન મુઞ્જત્વાશાપિષ્ઠમ્ ॥

ભાવાર્થ : શરીર સૂષ્કાઈ ગયું છે, માથું ધોળા વાળવાળું થયું છે અને મુખ દાંતવિહોળું થયું છે તેવો વૃદ્ધ પુરુષ લાઇડી લઈને ચાલે છે તો પણ તે અનેક પ્રકારની આ શા-તૃષ્ણાઓને છોડતો નથી. (શંકરાચાર્યકૃત ચર્પટપંજરિકા ઓત્ર: સ્લોક નં. ૬)

શારીરિક શિથિલતા એ વૃદ્ધાવસ્થાની 'છડી પોકારતું મુખ્ય પરિબળ છે. વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં પહેલાં શરીરની ચામડી તેજસ્વી, કોમળ અને ચીકણી હતી તે જ હવે તેજહીન, કઠોર અને રૂક્ષ થઈ જાય છે. આંખ સતેજ હતી તેમાં હવે ઝાંખપ વરતાય છે. માથાના કાળા 'જુલ્ફા સફેદ પૂણી જેવા થઈ જાય છે, તો ક્યારેક માથેથી વાળ જ સફાચટ થઈ ટાલ પડી જાય છે. જે કાન સરવાં હતા તેમાં જ હવે બહેરાશ આવી જાય છે.

ધ્રાણેન્દ્રિય ધારદાર હતી તે હવે બૂઠી બની જાય છે. જીભની ભાષા સ્પષ્ટ અને સુંદર હતી જેના કારણે બોલતી સમયે કુલ ઝરતાં હોય તેવું જણાતું હતું તે જ જીભમાં હવે 'લોચા વળે છે. દંડમાં જે શરીર પહેલાં સીધું, સુંદર, સુરૂપ, સુકોમળ, સુડોળ અને સોહામણું હોવાને કારણે તાજ મહાલ જેવું શોભાયમાન અને આકર્ષક જણાતું હતું; તે જ શરીર વૃદ્ધાવસ્થામાં વાંકું, અસુંદર, કુરૂપ, પાકટ, બેડોળ અને બિહામણું બની ભાંગીતૂટી ઝૂંપડી જેવું શોભાહીન અને અનાકર્ષક જણાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં બધી ઈન્દ્રિયો અને શરીર જીર્ણીર્ણ થઈ જાય છે પણ તૃષ્ણા જરાય જીર્ણ થતી નથી. વય વધે તેમ યુવાની હરાઈ જાય છે તો પણ

અજ્ઞાનીની તૃષ્ણા તો જુવાન જ રહે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શારીરિક શિથિલતાના કારણે આત્મહિત થવું દુષ્કર જ છે અને તેમાંય તેની તૃષ્ણા મોટો અટકાવ કરે છે. તેથી વૃદ્ધાવસ્થા આવે તો પણ આત્મહિત સાધી શકાતું નથી અને સંસારભ્રમણ ચાલુ જ રહે છે. આચાર્યશ્રી યોગીન્દ્રદેવના શબ્દોમાં—

(દોહરો)
મન ન ઘટે, આત્મ ઘટે, ઘટે ન ઇચ્છા મોહ;
આત્મહિત ઝહુરે નહિ, એમ ભમે સંસાર.

ભાષ્ય : વૃદ્ધાવસ્થા આવતા કાલે કાલે આવરદા ઘટતી જાય છે. તોપણ મન મરતું નથી અને તેથી વૃદ્ધા ઘટતી નથી. વૃદ્ધાના ઇચ્છા મોહ રહુરે છે પણ આત્મહિત રહુરતું નથી. તેથી આ જીવ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ આત્મહિત ન સ્વાધી સંસારમાં ભમતો રહે છે. (યોગસાર: દોહરો ૪૯)

૨. માનસિક નબળાઈ

(દોહરો)

મન મરે માયા મરે, મર મર જાય શરીર ।
આશાતૃષ્ણા નવ મરે, કહ ગયે દાસ કબીર ॥

ભાષ્ય : વધતી જતી ઊંમરના ઇચ્છા મોહ વૃદ્ધાવસ્થામાં મન નબળું પડે છે, ધન-દોલત ટકતા નથી અને શરીર પણ અધમૂઠિ થઈ જાય છે. તોપણ મન માંહેની આશાતૃષ્ણા ટકતી નથી તેમ દાસ ઇચ્છા મોહ ગયા છે. (પ્રાચીન દોહરો)

મનને જ મનુષ્યના સુખ-દુઃખનું કારણ માનવામાં આવે છે. તેથી વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે થતી માનસિક નબળાઈ એ મોટા દુઃખનું કારણ છે. 'સાઠે બુદ્ધિ નાઠે' એ સૂક્તિ અનુસાર ૬૦ વર્ષની વય પછી મન ઝડપથી નબળું પડવા માડે છે. જે મન મજબૂત હતું, તીક્ષ્ણ હતું, એકાગ્ર અને સ્થિર હતું તે જ મન વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં દુર્બળ થઈ જાય છે, બુદ્ધિ બની જાય છે, વ્યગ્ર અને અસ્થિર થઈ જાય છે. જે બુદ્ધિ સતેજ હતી તે જ બુદ્ધિ બહુર મારી જાય છે. યાદશક્તિ તીક્ષ્ણ હતી તે હવે ક્ષીણ થઈ જાય છે. આ પ્રકારની માનસિક નબળાઈને કારણે પોતાને પ્રભાવ અને પ્રતાપ ઓસરી જાય છે. તેથી ખીજ તો ઠીક, પણ પોતાના જ સંતાનો પોતાને ગણકારતા નથી. સંતાનોથી તિરસ્કૃત વૃદ્ધજન એકાકી જીવન ગુજારે છે. પણ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ અને ચિંતન વિનાનું એકાકી જીવન નિરસ અને નિઃસાર નીવડે છે. તેથી ડોસાનો સ્વભાવ વધુ બગડે છે. તે ચિડીયો અને ક્રોધી તેમજ જ જડ અને જીદી બની જાય છે. આ રીતે માનસિક નબળાઈને કારણે મનથી હારેલો વૃદ્ધ માણસ પોતાનું જીવન પણ હારી જાય છે. તેથી તેનું જીવન ઘણું આકરું અને દુઃખમય થઈ પડે છે.

વધતી જતી ઊંમરને કારણે મન નબળું પડે છે પણ વધતી જતી તૃષ્ણા તેમાં ઓર વધારો કરે છે. જે મનુષ્ય વૃદ્ધાવસ્થા પહેલાં જ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ દ્વારા મનને વશ કરી મનમાંથી વિષયોની તૃષ્ણાને મટાડે છે તેનું મન વૃદ્ધાવસ્થામાં પરિપકવ રહી નિર્બળ બનતું અટકે છે. આવો માણસ વયથી વૃદ્ધ થવાની સાથે જ્ઞાનથી પણ વૃદ્ધ બને છે. તેથી તે ધન્ય છે. આચાર્યશ્રી શુભચંદ્રના શબ્દોમાં—

(અનુષ્ટુપ)

પ્રાયઃ શરીર શૈથિલ્યાત, સ્યાત્ સ્વસ્થા મતિરક્ષિનામ્ ।
યૌવને તુ ક્વચિત્ કુર્યાત્, દૃષ્ટતત્ત્વોઽપિ વિક્રિયામ્ ॥
વાર્ધક્યેન વપુર્ઘત્તે, શૈથિલ્યં ચ યથા યથા ।
તથા તથા મનુષ્યાણાં, વિષયાશા નિવર્તતે ॥

ભાષ્ય : જેણે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ દ્વારા યુવાવસ્થામાં મનને વશ કર્યું છે તેનું મન વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સ્વસ્થ રહે છે. તેથી તેનું શરીર વૃદ્ધાવસ્થામાં જેમ જેમ શિથિલતાને ધારણ કરે છે તેમ તેમ તેની મનમાંની વિષયોની તૃષ્ણા પણ શિથિલતાને ધારણ કરે છે. આ રીતે વયની વૃદ્ધિ સાથે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ પામેલો જીવ આત્મહિત સ્વાધનારો હોવાથી ધન્ય છે. (જ્ઞાનાર્ણવ: સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૮, ૯)

૩. અસાધ્ય રોગ

(શાર્દૂલવિક્રિડીત)

રક્ષાપોષવિઘ્નૌ જનોઽસ્ય વપુષઃ, સર્વઃ સદૈવોદ્યતઃ
કાલાવિદ્યજરા કરોત્યનુવિનં, તદ્ગર્જરં ચાનયોઃ ।
સ્પર્ધામાશ્રિત યોર્ઘ્વયોર્વિજયિની, સૈકા જરા જાયતે
સાક્ષાત્કાલપુરઃસરાયદિતવા, કાસ્થાસ્થિરત્વે નૃણામ્ ॥

ભાષ્ય : આ શરીરના જીવનના રક્ષણ અને પોષણ માટે બધાં મનુષ્યો નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહે છે. તેની સામે રોગોથી દેરાયેલ વૃદ્ધાવસ્થા તેને પ્રતિદિન નિર્બળ અને ક્ષીણ કરવાની ઇચ્છા કરતું રહે છે. આ રીતે પરસ્પર સ્પર્ધા પામેલ આ બંનેમાં પેલી રોગોથી ગ્રસ્ત વૃદ્ધાવસ્થા જ વિજયી બને છે. જેમ જેમ, તેની સહાયમાં સાક્ષાત્ ઇલા (ચમરાજ) ઉપસ્થિત છે. શરીરની આવી સ્થિતિમાં તેની સ્થિરતા માટે મનુષ્યનો ઇચ્છા પ્રયત્ન ઇર્થકારી છે ? અર્થાત્ તેનો ઇર્થ પ્રયત્ન ઇર્થકારી નથી. (તેથી શરીરાર્થે મનુષ્યજીવનને વેડફવાને બદલે તેનો આત્માર્થે ઉપયોગ કરવો.)

(પદ્મનંદી પંચવિંશતિ: અધ્યાય ૨૪: શરીરાષ્ટક: શ્લોક ૮)

અજ્ઞાની મનુષ્યને શરીર પ્રત્યે અપાર મમતા છે. તેથી તે શરીરનું પોષણ કરી તેના રક્ષણ માટે નિરંતર ઉદ્યમશીલ રહે છે. પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થા અને તેના રોગો પ્રતિક્રિયા તેનું શોષણ કરી તેના સંહારનું કામ કરતું રહે છે. મનુષ્યના જીવન અને રોગગ્રસ્ત વૃદ્ધાવસ્થાની આ હરિકાઈમાં રોગગ્રસ્ત વૃદ્ધાવસ્થાની જ જીવન ધાય છે. કેમ કે, તેની સહાયમાં સાક્ષાત્ક્રમણ ઉપસ્થિત હોય છે.

પોતાનો આત્મા શરીરથી અત્યંત ભિન્ન છે. તેથી શરીરમાં પોતાનું કાંઈ ચાલતું જ નથી. વળી શરીરની ગમે તેટલી સેવા કરવામાં આવે તો પણ તે આત્માનો શત્રુ યઈને જ ઉભું રહે છે. તેથી શરીર પ્રત્યેની મમતા મટાડી આત્મહિતનું સાધન કરવું જ કર્તવ્ય છે. તત્ત્વજ્ઞાનની સાચી સમજણ વડે શરીર પ્રત્યેની મમતા ટાળી હશે તો વૃદ્ધાવસ્થાના રોગો અને તેથી થતું મરણદુઃખદાયી થશે નહિં.

મનુષ્યનું શરીર રોગોનું જ ઘર છે. માનવદેહના એક-એક રોમમાં પોણા બે અને એક-એક તસુમાં છન્નુ જેટલા રોગો સત્તામાં રહેલાં છે. તે હિસાબે આખા શરીરમાં કુલ ૫,૬૮,૯૯,૫૦૦ જેટલા રોગો સત્તામાં રહેલાં છે. આ રોગો પૈકી કયો રોગ કયારે પ્રગટ પણે ઉદયમાં આવે તે કહેવાય નહીં. હાલમાં કેન્સર અને એઈડ્ઝ જેવા રોગોના સારવારની કોઈ સંપૂર્ણ પણે અસરકારક પદ્ધતિ શોધાયેલી નથી. તે શોધારો ત્યારે વળી તેનાથી પણ વધુ ભયંકર બીજા નવા રોગો દેખા દેશે. અત્યારના જમાનામાં પચાસ વર્ષની ઊંમર પછી કોઈ ને કોઈ રોગ કાયમી ધોરણે ઘર ઘાલી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થા પહેલાં જ શરીર રોગોનું મ્યુઝિયમ બનીને ખાટલે પડેલા ખોળિયા જેવું ભાસે છે. આવા માણસનાં જિગરબન દોસ્તનું નામ છે - ગળકો. યુંકદાની એની પ્રિયતમા છે. અને પધારી જ એની વહાલસોચી માતા છે. ત્યારબાદ વૃદ્ધાવસ્થા આવતા શરીર અનેક પ્રકારના અસાધ્ય રોગોથી ઘેરાઈ જાય છે. કદાચિત્ પીજા કોઈ રોગ ન હોય તો પણ વૃદ્ધાવસ્થા પોતે જ એક અસાધ્ય રોગ છે. વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે શરીરમાં પીડા, અશક્તિ અને વેદના હોય છે. જે એક રોગના જ લક્ષણ છે. વૃદ્ધાવસ્થાથી લાચાર બનેલો વૃદ્ધજન પરવશ બની જાય છે. તેથી તેનું જીવન કફોડ બની જાય છે.

રોગગ્રસ્ત વૃદ્ધ માબાપ સંતાનો માટે પણ બોજો બની જાય છે. જે માબાપ પહેલા અસ્કયામત (Assets) હતી તે જ માબાપ હવે વૃદ્ધ થતાં તેઓ જવાબદારી (Liabilities) બની જાય છે. તેથી માબાપને સાચવવા માટે સંતાનો ગલ્લાતલ્લા કરે છે. કયારેક તેઓ માબાપને રાખવા માટે વારા ગોઠવે છે તો કોઈક તેમને ઘરડાઘર ભેગા કરી મૂકે છે. વાસ્તવમાં ઘરડું માણસ ઘરની શોભા છે. જેના ઘરમાં ઘરડું હોય તેનું ઘર કયારેય ગધેડે ચઢતું નથી. પૂછવાનું ઠેકાણું હોય તો તે ઘરડાં હોય છે. કહેવાય છે કે, ઘરડા ગાડાં વાળે. પણ આવું સમજનારા સંતાનો વિરલ હોય છે. ગુરુજનો અને વૃદ્ધજનોની સેવાથી માનકષાયાદિ દોષોની હાનિ ધાય છે અને વિનયાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ ધાય છે. તેથી આલોક અને પરલોક બેય સુધરી જાય છે. તેથી વૃદ્ધ મા-બાપની સેવાથી વંચિત રહેવું

બિલકુલ યોગ્ય નથી. જેઓ પોતાના શરીરના ઉપકારક એવા વૃદ્ધ માબાપની સાચા હૃદયથી સેવા કરી શકતા નથી તેઓ પોતાના આત્માના ઉપકારક એવા જિનેન્દ્ર ભગવાનની પણ ખરા ભાવથી ભક્તિ કરી શકતા નથી. અને ભગવાનની ભાવથી ભક્તિ વિના તેમનો સંસાર દુસ્તર છે.

અસાધ્ય રોગથી પીડાતા વૃદ્ધજનના દુઃખનું મૂળકારણ તેની શરીર પ્રત્યેની મમતા છે. જેને શરીર પ્રત્યે મમતા નથી તેને ભયંકર રોગ પણ દુઃખી કરી શકતો નથી. મરણકાળ પહેલાં જેણે મમતા મારી નાંખી છે તેનું મરણ એક મહોત્સવ છે પણ મમતા સાથે મરનારનું મરણ ઘણું દુઃખદાયક હોય છે. મરણ પધારીએ પડેલા અજ્ઞાની રોગગ્રસ્ત વૃદ્ધની મમતાનું વર્ણન કરતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહે છે -

(મનહર છંદ)

ઘણ જીણા નાઠી અવાચક જેવો રહ્યો પછી,
જીવન -દીપક પાઠ્યો ઠેવળ ઝંખાઈને;
છેલ્લી ઈસે પડ્યો ભાળી ભાઈએ ત્યાં એમ ભાળ્યું,
હવે ઠાઠી માઠી ઘાય તો તો ઠીઠ ભાઈને;

હાલને હલાવી ત્યાં તો, ખીજી ઝૂંકે સૂચ્યું એ,
બોલ્યા વિના બેસ, બાળ તારી ચલુડાઈને ।
અડે । રાજચંદ્ર દેખો દેખો આશાપાશ ઠેવો ।
જતા ગઈ નહીં ઠોશો મમતા મઠાઈને ।

ભાવાર્થ : રોગગ્રસ્ત વૃદ્ધ અંગાનીની નાડી ક્ષીણ થઈ ગઈ છે અને તે બોલી ન શકે તેવો અવાચક જેવો બની ગયો છે. તેનો જીવન દીપક બૂઝાવાની અણી ઉપર આવીને ઉભો રહ્યો છે. ત્યારે મરણ પથારીએ પડેલા અને ભયંકર રોગની પીડાથી પીડાતા ઘરડા ભાઈની સેવા કરતો નાનો ભાઈ એવી ભાવના વ્યક્ત કરે છે કે હવે

મોટાભાઈની માટી ટાઢી થાય એટલે કે તેઓ દેહત્યાગ કરીને શાંત થાય તો આ પીડાથી તેઓ છૂટકારો પામે. ત્યારે મૃત્યુશય્યા પર પડેલો બુઢો ભાઈ ખીજાઈને હાથના ઈશારા વડે એમ સૂચવે છે કે હજી મારે જીવવું છે. તું તારી ચતુરાઈ તારી પાસે જ રાખ અને આવું અમંગળ ન બોલ. અહીં રાજચંદ્રજી વૃદ્ધ માણસની જિજીવિષા જોઈને આશ્ચર્ય પામતા કહે છે કે, જુઓ ! પોતે મરવા છતાં અંગાની ડોસાની શરીર પ્રત્યેની મમતા મરતી નથી. (તેમ છતાં મરણ તો આવે જ છે અને ત્યારે શરીરદાદિ પ્રત્યેની મમતાના કારણે તેને છોડતાં તે અત્યંત દુઃખ પામે છે.) (શ્રીમદ્ રાજચંદ્રઃ વર્ષ ૧૬મું: મોક્ષમાળા: શિક્ષાપાઠ નં. ૪૯ : વૃદ્ધાની વિચિત્રતા : ૬૬ નં. ૪)

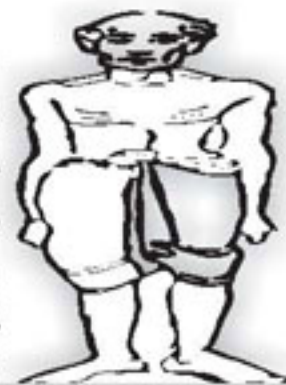
વૃદ્ધાવસ્થા-પહેલા-આત્મહિતનો-ઉપાય

(ગીતિ વૃત)

ખાણ મૂત્ર બે મળની, રોગ જરાબું બિવાસબું ઘામ;
ઠાથા એવી ગણીને, માલ ત્યજીને કર સાઈઈ આમ.

ભાવાર્થ : રોગો અને વૃદ્ધતાને રહેવાના નિવાસના ધામ જેવી મનુષ્યની કાયાને હે ચેતન ! તું મળ અને મૂત્રની ખાણ જાણ. આવી કાયા પ્રત્યેના માન અને મમતાનો ત્યાગ કરીને આત્મહિત સાર્ધીને તારા વૃદ્ધાવસ્થાના અને બીજા દરેક પ્રકારના દુઃખો મટાડીને તારા મનુષ્યજીવનને સફળ કર. (શ્રીમદ્ રાજચંદ્રઃ વર્ષ ૧૬મું: ભાવના બોધ: પંચમચિત્ર: અશુચિભાવના)

મનુષ્યનું શરીર રોગો અને વૃદ્ધતાનું ધામ છે. આત્મા આનંદ અને જ્ઞાનનું ધામ છે. શરીર મળમૂત્ર અને સપ્ત ધાતુઓથી યુક્ત અત્યંત અશુચિમય પદાર્થ છે. આત્મા જ્ઞાનાનંદમય અનંત ગુણોથી યુક્ત પરમ પવિત્ર પદાર્થ છે. શરીર સંયોગી અને નાશવંત છે. આત્મા અસંયોગી અને અવિનાશી છે. આ રીતે શરીર

પ્રકરણ : ૧૯ : મનુષ્ય અને તેના વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખ

અને આત્મા વચ્ચે અત્યંત અભાવ છે.

આ શરીર આત્માને બંધનરૂપ અને દુઃખનું જ કારણ છે. તોપણ મનુષ્યના શરીર વડે આત્મહિતનું સાધન થઈ શકતું હોવાથી તેમાં બંધન અને દુઃખને ટાળવાનો ઉપાય પણ છે. પણ આત્મહિતનો આ ઉપાય વૃદ્ધાવસ્થા પહેલાં કરી લેવો જરૂરી છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર "જીર્ણશીર્ણ" થઈ જાય છે. અને

તેથી તે આત્મહિત માટે અસમર્થ બની જાય છે. તેથી વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા પહેલાં જ આત્મહિત સાધી સઘળાં દુઃખોને દૂર કરવાની શીખ આપતા આચાર્યશ્રી કુંદકુંદ કહે છે -

(હરિગીત)

દે ! આઠમે ન જરા, ગદાગ્નિ દહે ન તનકુટિ જ્યાં જગી,
બળ ઈન્દ્રિયોનું નવ દાટે, કરીં બે તું બિજહિત ત્યાં જગી.

ભાવાર્થ : હે ભવ્ય ! જ્યાં સુધી તને વૃદ્ધાવસ્થા ન આવે અને તેના કારણે તારી ઈન્દ્રિયોનું બળ ઘટે નહિ અને રોગરૂપી અગ્નિ તારી દેહરૂપી અંપડીને બાળી ન નાખે ત્યાં સુધીમાં આત્મહિત સાર્ધી લે. (આ આત્મહિતથી તું તારા વૃદ્ધાવસ્થાના અને બીજા અનેક પ્રકારના દુઃખોથી મુક્ત થઈશો.) (ભાવપાહુડ: ગાથા ૧૩૨)

ઉપસંહાર

દરેક જીવ દુઃખથી ડરે છે અને સુખને શોધે છે. સમગ્ર સંસાર દુઃખનો જ દાવાનળ છે. મોટા ભાગના માણસો પણ દુઃખના જ રોદણાં રડે છે. કોઈ દુઃખના પહાડ નીચે દબાઈ ગયાની વાત કરે છે. કોઈ કહે છે કે અમે દુઃખના દરિયામાં જ ડૂબી ગયા છીએ. ચારે બાજુ દુઃખથી વ્યથિત બનીને દુઃખના જ ડૂસકા ભરનારા લોકો દેખાય છે. પણ પોતાના

દુઃખના કારણોમાં ઊંડા ઊતરીને તેનો તાગ મેળવનારા કોઈક જ જોવા મળે છે. તેમાંય દુઃખના કારણોનું વિશ્લેષણ કરનારા ભાગ્યે જ કોઈ હોય છે અને દુઃખના કારણને શોધીને તેને દૂર કરનાર તો કોઈ વિરલ ધર્માત્મા જ જોવા મળે છે. જીવના સઘળાં દુઃખોનું મૂળ કારણ એક માત્ર મિથ્યાત્વ જ છે અને તે મિથ્યાત્વ મટાડી સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરવું એ જ એકમાત્ર સુખનો ઉપાય છે. આ બાબત

સમજ્યા વિના દુઃખને દુર કરી શકાતું નથી અને સુખની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી.

અત્યાર સુધી આપણે આ વિભાગમાં જુદા જુદા પ્રકારના સંસારી જીવોના આધારે જુદા જુદા પ્રકારના દુઃખનું વર્ણન જોયું. તેમાં નિગોદના આધારે ભાવકલંકના દુઃખ, સ્થાવરના આધારે કર્મોદયજન્ય દુઃખ, વિકલેન્દ્રિયના આધારે શારીરિક દુઃખ, પંચેન્દ્રિય તિર્યચના આધારે મરણના દુઃખ, નારકીના આધારે જન્મના દુઃખ, ભવનવાસી દેવના આધારે કષાયજન્ય દુઃખ, વ્યંતર દેવના આધારે માનસિક દુઃખ, જ્યોતિષી દેવના આધારે વિષયજન્ય દુઃખ, કલ્પવાસી વૈમાનિક દેવના આધારે પુણ્યોદયજન્ય દુઃખ અને અહમિન્દ્રના આધારે અસ્થિરતાજન્ય દુઃખનું વર્ણન છે. આ સઘળાં પ્રકારના દુઃખો મનુષ્યજીવનમાં હોય છે. તે ઉપરાંત વધુમાં વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખ પણ મનુષ્યમાં હોય છે. આ સઘળાં પ્રકારના દુઃખોને દુર કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય આત્મહિત છે. આત્માનું હિત સમ્યગ્દર્શનમાં છે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિની યોગ્યતા સઘળા સંસારી પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં હોય છે. તોપણ સમ્યક્ત્વના સંસ્કાર કે તેનો પાયો નાખવાનું શરૂઆતનું કામ મનુષ્યજીવનમાં જ સંભવી શકે છે. આત્મહિતની આવી યોગ્યતાના કારણે જ મનુષ્યજીવનની મહત્તા અને દુર્લભતા છે. અને આવા આત્મહિતની પ્રાપ્તિમાં જ મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા છે.

આત્મહિતની શરૂઆતના કારણરૂપ સમ્યક્ત્વના સંસ્કાર કે તેની પ્રાપ્તિ માટે અંતરંગ ઉપાદાન કારણ તરીકે સાચી સમજણ અને સદ્વિવેકની જરૂર હોય છે અને બહિરંગ નિમિત્તકારણ તરીકે વીતરાગી સતદેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અને જ્ઞાનીની દેશનાની જરૂર હોય છે. આ સઘળી જરૂરિયાત મનુષ્યજીવન અને તેમાંય વર્તમાન મનુષ્યજીવનમાં ઉપલબ્ધ છે તેથી આત્મહિતની એક કે એકથી

શરૂઆત કરવા માટે પોતાનો આ મનુષ્યભવ એક દમ ઉપયુક્ત છે. વર્તમાન મનુષ્યજીવનમાં સમ્યક્ત્વ-સન્મુખતાના સંસ્કાર પાડે તો પણ તેટલે અંશે મનુષ્યજીવનની સફળતા છે. સમ્યક્ત્વ-સન્મુખતાના સંસ્કાર પામેલો જીવ ખીજા કોઈ સંસારી પંચેન્દ્રિયના દેવ, નારકી કે પશુના ભવમાં પણ પૂર્વના મનુષ્યભવમાં પ્રાપ્ત

કરેલ સમ્યક્ત્વ સંબંધી સંસ્કારોને આગળ વધારીને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી લ્યે છે. તેથી આપણને પ્રાપ્ત દુર્લભ મનુષ્યજીવનમાં આત્મહિત સાધવાની મુખ્યતા રાખી તેનો એક માત્ર ઉપયોગ આત્મહિત સાધવા માટે કરવો જરૂરી છે. પરંતુ તેને ખીજા સાંસારિક કાર્યોમાં વ્યર્થ ગુમાવી દેવો યોગ્ય નથી. પંડિત બનારસીદાસના શબ્દોમાં —

(અનુષ્ટુપ)

જैसे પુસ્તક કોઈ ઘન કારન, હીંદત વીપ-વીપ ચઢિ યાન ।
આવત હાથ રતન ચિંતામણિ, ઢારત જલધિ જાની પાષાન ॥
તૈસે બ્રમત-બ્રમત ભવસાગર, પાવત નર શરીર પરધાન ।
ઘરમ જતન નહિં કરત બનારસિ, સોવત વાવિ જનમ અજ્ઞાન ॥

ભાવાર્થ : જેમ કોઈ દરિદ્ર પુસ્તક વહાણમાં બેસી ધનપ્રાપ્તિ માટે અનેક ઢીપોમાં ભટકે છે અને ત્યારે તેને મહામુશ્કેલીએ રત્નચિંતામણિ હાથમાં આવે છે. પણ તે તેને સામાન્ય પથથર જાણીને ફેંકી દેયે તો તેનું દરિદ્ર્ય કેમ ફટિ? કોઈ રીતે ન ફટિ.

રત્નચિંતામણિ સમાન મનુષ્યદેહ

તેમ કોઈ જીવ આત્મહિત માટે ભવસાગરમાં ભમતો ભમતો આત્મહિત માટે પ્રધાન એવો રત્નચિંતામણિ સમાન મનુષ્યદેહ મહામુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ તે આત્મહિત માટે ઉપયોગી એવા મનુષ્ય દેહની ઈંમત જાણ્યા વિના તેને સાંસારિક કાર્યોમાં વ્યર્થ ગુમાવી દેયે તો તે હવે આત્મહિત કેમ સાધી શકશે? કોઈ રીતે સાધી ન શકે. (પં. બનારસીદાસકૃત સૂક્ત મહતાવલિ: કડી નં. ૪)

ટિપ્પણ

૧. અકારો: અપ્રિય અસ્થિકર, અયમાણા. •૨. હેષ: છોડવા યોગ્ય •૩. ઉપાદેષ: ગ્રહણ કરવા યોગ્ય. •૪. દુષ્કર: મુશ્કેલ •૫. કલ્પકાળ: એક ઉત્સર્જિણી અને એક અવસર્જિણી મળીને કુલ ૨૦ કોડાકોડી સાગર (૮.૨૬×૧૦^{૧૦} વર્ષ) નો એક કલ્પકાળ હોય છે. •૬. છડી પોકારવી: નેકી પોકારવી, અહીં વૃદ્ધાવસ્થાના આગમનની બહેરાત કરનાર લક્ષણ. •૭. જુલ્ફા: વાળની લટ. •૮. સફાચટ: તદન સાફ-ખલાસ. •૯. લોચા વળવા: બોલતાં ગૂંચવાયું કે અચકાવવું. •૧૦. જીર્ણશીર્ણ: સાવ તૂટી ફૂટી •૧૧. અધમૂર્તિ: અડધું મરેલું •૧૨. દુસ્તર: મુશ્કેલીથી તરાય-ઓળંગાય એવું. •૧૩. વિરલ: બહુ ઓછા, દુર્લભ. •૧૪. તિજલિષા: ભવવાની પ્રવચ્ચા •૧૫. વિષમકન: વિચિત્ર યોગ્ય બહેતર પ્રાપ્ત બંધબેમત

સંદર્ભ સાહિત્ય

પ્રાસ્તાવિક ૧. છઠાળા: ઢાળ૧: ગાથા ૧૫

મનુષ્ય એટલે શું? ૧. ગોમ્મટ સાર: જીવેકાંડ: ગાથા ૧૪૬; ૨. પંચસંત્રણ: પ્રાકૃત: અધિકાર ૧: ગાથા ૬૨; ૩. નિયમસાર: ગાથા ૧૬-૧૭ ની ટીકા; ૪. ધવલ: ૧/૧, ૨, ૨૪/ગાથા ૧૩૦/૨૦૩; ૨૩/૫, ૧૪૧/૧; ૫. જી.સિ.કોશ: ભાગ ૩: મનુષ્ય: ૧/૧, પાનુ ૨૭૩.

આત્મહિત માટે આવશ્યક: મનુષ્ય જીવન ૧. કવિશ્રી શોભાચંદ બારિદત કૃત સંસારભાવના: કડી નં. ૩૬; ૨. મોક્ષ પાઠ્યુ: ગાથા ૬૬, ૩. રત્નકરંડ આવકાચાર: ગાથા ૩૪; ૪. પરમાત્મપ્રકાશ: અ-૨, ગાથા ૧૪૩; ૫. લખિયસાર: ગાથા ૬ ની ટીકા, પાનુ ૫ અને ૬; ૬. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક: અધ્યાય ૧, ૭; ૭. કષાયપાઠ્યુ: સુત/૧૧, ગાથા ૧૧૦-૧૧/૬૩૬; ૮. શ્રી આત્માનંદજી કૃત: સાધક-સાધી: પ્રકરણ: પદ્ય=મનુષ્યભવ; ૯. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર: વર્ષ ૨૩મું, પત્રાંક ૧૦૨, પાનુ ૨૦૬; ૧૦. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર: હાથનોંધ: ૨/૫ પાનુ ૮૧૮; ૧૧. બહેનશ્રીના વચનામૃત: નં. ૨૧૦; ૧૨. તત્ત્વાર્થસૂત્ર: અ-૧ સૂત્ર ૩; ૧૩. નિયમસાર: ગાથા ૫૩; ૧૪. જ્ઞાનાર્ણવ: સર્ગ ૨, શ્લોક ૧૦; સર્ગ ૩: શ્લોક ૨; ૧૫. ભાગ્યંદ્રજી છાજડકૃત સતી સ્વરૂપ: પાનુ ૧૫; ૧૬. જી.સિ.કોશ: ભાગ ૩: દેશના લખિય: પાનુ ૪૧૩.

મનુષ્ય જીવનની દુર્લભતા: ૧. કબીરનો દોહરો; ૨. છઠાળા: ઢાળ૧: ગાથા ૫; ઢાળ ૪: ગાથા ૬; ૩. તિલ્લોય પદ્મણિ: અધિકાર ૨, ગાથા ૬; ૪. તત્ત્વાર્થસૂત્ર: અ-૨, સૂત્ર ૧૦ની મુ. રામજીભાઈ કૃત ટીકા પેશા નં. ૧૬; ૫. પદ્મનંદી પંચવિંશતિ: અ-૧, શ્લોક ૧૬૬, ૧૬૭; ૬. સ્વામીકાલિકિયાનુપ્રેક્ષા: ગાથા ૨૬૭, ૩૦૦

મનુષ્ય જીવનની મહત્તા: ૧. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર: વર્ષ ૧૬મું: મોક્ષમાળા: શિક્ષાપાઠ ૬૭; ૨. છઠાળા: ઢાળ ૫, ગાથા ૫; ૩. બૃહદ્ દ્રવ્ય સંત્રણ: ગાથા ૩૫ ની ટીકા; ૪. સ્વામી કાલિકિયાનુ પ્રેક્ષા: ગાથા ૬૬ થી ૭૩, ૧૫૩, ૧૫૪; ૫. સર્વાર્થસિધિ: ૨/૧૦/૧૬૫ થી ૧૬૭; ૬. તત્ત્વાર્થસૂત્ર: અ-૨ સૂત્ર ૧૦ ની મુ. રામજીભાઈકૃત ટીકા; ૭. સમ્યસાર: આત્મખ્યાતિ: શ્લોક ૨૩.

મનુષ્ય જીવનની સાર્વજનિકતા: ૧. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર: વર્ષ ૧૬મું: મોક્ષમાળા: શિક્ષાપાઠ ૪: માનવદેહ; પત્રાંક ૫૦૩, ૫૦૪, ૬૪૬, ૬૬૨, ૭૩૦, ૬૩૫; ૨. છઠાળા: ઢાળ ૪, ગાથા ૪; ઢાળ ૫, ગાથા ૫; ૩. મોક્ષપાઠ્યુ: ગાથા ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯;

મનુષ્યોના પ્રકાર: ૧. આદિપુરાણ: પર્વ ૩૧, શ્લોક ૧૪૨; ૨. તત્ત્વાર્થસૂત્ર: અધ્યાય ૬: સૂત્ર ૨૭, ૩૬, ૩૭ અને તેની ટીકા; ૩. તિલ્લોય પદ્મણિ: મહાઅધિકાર ૪: ગાથા ૩૮૬, ૧૬૦૭, ૨૪૭૮, ૨૪૭૯ થી ૨૫૧૫, ૨૬૩૮; ૪. લખિયસાર: ગાથા ૧૬૫; ૫. જી.સિ.કોશ: ભાગ-૩; ભૂમિ: ૩: પાનુ ૨૩૫; મનુષ્ય: ૧: પાનુ ૨૭૩; શ્લેષ્ઠ: ૧, ૨, પાનુ ૩૪૫-૩૪૬;

મનુષ્યનું સ્વરૂપ: ૧. તિલ્લોયપદ્મણિ: અધિકાર ૨: ગાથા ૬; ૨. અધિકાર ૪ ગાથા ૨૬૨૭ થી ૨૬૩૪; ૩. ત્રિલોકસાર: ગાથા ૮૦૪ થી ૮૧૩; ૪. ત્રિલોકભાસ્કર: પાનુ ૧૬૪, ૧૬૫; ૫. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક: અધ્યાય ૧, પાનુ ૨૩, ૩૪; ૬. વૈરાગ્યધર્મ: બોલ નં. ૨૬, ૩૭; ૭. જૈનેન્દ્ર સિદ્ધાંત કોશ: ભાગ ૨: મનુષ્ય: ૨: પાનુ ૨૭૩-૨૭૪; શ્લેષ્ઠ: ૩: પાનુ ૩૪૬.

મનુષ્યના વૃધ્ધાવસ્થાના દુ:ખ: ૧. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર: વર્ષ ૧૬મું: મોક્ષમાળા: શિક્ષાપાઠ નં. ૪૬; ૨. સંકરાચાર્યકૃત ચર્પટ પંજરિકા ગોત; ૩. યોગસાર: દોહરો નં. ૪૬; ૪. પ્રાચીન દોહરો; ૫. જ્ઞાનવર્ણવ: સર્ગ ૨૫: શ્લોક ૮, ૯; ૬. પદ્મનંદી પંચવિંશતિ: અધ્યાય ૨૪: શરીરાષ્ટક; ૭. ભગવતી આરાધના: ગાથા ૧૫૮૯ થી ૧૫૯૭; ૮. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક: અધ્યાય ૨ અને ૩; ૯. ઈશોપદેશ: ગાથા ૧૩; ૧૦. વૈરાગ્ય ધર્મ: બોલ નં. ૫૭; ૧૧. ધર્મમૃત: અનગાર: અધ્યાય ૧૦, શ્લોક ૮૩, ૮૪.

વૃધ્ધાવસ્થા પહેલા આત્મહિતનો ઉપાય: ૧. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર: વર્ષ ૧૬મું: ભાવનાબોધ: પંચમચિત્ર: અશુભિવાવના; ૨. ભાવપાઠ્યુ: ગાથા ૧૬૨.

ઉપસંહાર: ૧. પં. બનારસીદાસ કૃત સૂક્ત મુક્તાવલિ: કડી નં. ૪.

હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

<p>યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી બાજુનાં ચોરસમાં દર્શાવો.</p> <p>૧. મનુષ્ય જીવનની કઈ અવસ્થાનો સમય આત્મહિત માટે એકદમ ઉપયુક્ત છે? ૧. ☐
 A. કિશોરાવસ્થા અને યુવાવસ્થા
 B. યુવાવસ્થા અને પ્રૌઢાવસ્થા
 C. પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા
 D. વૃદ્ધાવસ્થા અને બાલ્યાવસ્થા</p> <p>૨. વૃદ્ધાવસ્થાના દુ:ખોની મુલ્યતા કયા જીવમાં માનવામાં આવે છે? ૨. ☐
 A. પશુ B. મનુષ્ય C. નારકી D. દેવ</p> <p>૩. આચાર્ય શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચંકવતિદેવે આપેલ મનુષ્યની પરીભાષામાં કઈ બાબતનો સમાવેશ નથી? ૩. ☐
 A. મનના વિષયમાં ઉત્કૃષ્ટ
 B. વિવેકબુદ્ધ સંપત્ર
 C. મૈથુનમાં સશક્ત
 D. ચૈતન્યનું મનન કરી આત્માનો અનુભવ કરનાર</p> <p>૪. મનુષ્યની ચારેય પ્રકારની પરિભાષા તેનામાં કયા પ્રકારનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત કરે છે? ૪. ☐
 A. બીજા પ્રાણીઓ પર હકુમત ચલાવવાનો
 B. બીજા પ્રાણીઓ પર અત્યાચાર કરવાનો
 C. આત્મહિતનો
 D. દુષ્ટોનો સંહાર કરવાનો</p> | <p>૫. આપણે સૌ કોની સંતાન હોવાના કારણે 'મનુષ્ય' તરીકે ઓળખાય છીએ? ૫. ☐
 A. અંતિમ કુલકર નાભિરાજા
 B. પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ
 C. પરમ તીર્થંકર મહાવીરભગવાન
 D. મનુ</p> <p>૬. મનુષ્ય જીવનમાં કયો અનુપમ અવસર છે? ૬. ☐
 A. પૈસા કમાવાનો
 B. પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને ભોગવવાનો
 C. સમાજ સેવા કરવાનો
 D. આત્મહિત સાધવાનો</p> <p>૭. અન્ય ભવમાં થતી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં કયો પૂર્વેના મનુષ્યભવની શી ભૂમિકા હોય છે? ૭. ☐
 A. સમ્યક્ત્વ-સન્મુખતાના સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરી તે છોડી દીધેલા હોય છે.
 B. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરેલ હોય છે પણ પાછળથી તે બચી ગયેલ હોય છે.
 C. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનું બીજા કો સંસ્કાર મેળવેલ હોય છે.
 D. જ્ઞાનીની દેશના મેળવેલ હોય છે.</p> <p>૮. આપણે આત્મહિતની એકઠેએકથી જ શરૂઆત કરવાની હોય તો તે કયારે થઈ શકે? ૮. ☐
 A. ગમે ત્યારે થઈ શકે.</p> |
|---|---|

- B. વિદેહક્ષેત્રમાં અવતરીને થઈ શકે
C. વર્તમાન મનુષ્યજીવનમાં થઈ શકે
D. સ્વર્ગનો ભવ પ્રાપ્ત કરી ભગવાનના સમવસરણમાં જઈને થઈ શકે
૯. કયા કારણે મનુષ્ય દેહ ઉત્તમ કહેવાય છે? ૯. □
A. આકર્ષક દેખાવ
B. સદ્વિવેકની પ્રાપ્તિ
C. અંગ-ઉપાંગની પૂર્ણતા
D. ઉત્તમ સંહનન અને સંસ્થાન
૧૦. સત્દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની સુલભતા કઈ જગ્યા સિવાય બીજે કયાં હોતા નથી? ૧૦. □
A. મનુષ્ય ક્ષેત્ર B. સ્વર્ગલોક
C. ત્રસનાલી D. ભોગભૂમિ
૧૧. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે નિયમથી શેની જરૂર હોય છે? ૧૧. □
A. જ્ઞાનીની દેશના
B. મનુષ્ય પર્યાય
C. ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ
D. ઊંચા પ્રકારનું પુણ્ય
૧૨. આપણી રોજની પ્રવૃત્તિમાં શેનું પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ? ૧૨. □
A. આપણે જે ક્ષેત્રમાં હોય તે કાર્યને વફાદાર રહી નિભાવવાનું
B. આત્મહિત માટેના તત્ત્વ જ્ઞાનના અભ્યાસનું
C. ભગવાનની પૂજા-ભક્તિનું
D. શરીરના સ્વાસ્થ્યનું
૧૩. મનુષ્ય પર્યાયનો અવતાર એકંદરે કયા પ્રકારના કરોડો પછી મહાકષ્ટે અને મહાભાગ્યે એકાદ વાર જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩. □
A. પૂર્વ B. સાગર
C. કલ્પકાળ D. ભવ
૧૪. ત્રણપર્યાયના બે હજાર સાગરના કાળમાં આત્મહિત માટે કાર્યકારી મનુષ્યના વધુમાં વધુ કેટલા ભવ મળી શકે છે? ૧૪. □
A. ૪૮ B. ૨૪ C. ૧૬ D. ૮
૧૫. મનુષ્ય જીવનમાં યોગ્ય પુરુષાર્થથી શું કરી શકાય? ૧૫. □
A. કોઈ ક્ષેત્રમાં આગવું કૌશલ્ય હાંસલ કરી શકાય
B. અઢળક સંપત્તિ અને સત્તા મેળવી શકાય
C. નેવાના પાણી મોલે ચઢે તેવું અશક્ય કાર્ય પાર પાડી શકાય
D. અનંત ભવભ્રમણના અભાવનો ઉપાય કરી શકાય
૧૬. સાચો શૂરવીર કોણ? ૧૬. □
A. ભયંકર દુશ્મનથી ન ડરે તે
B. યુદ્ધના મેદાનમાંથી પાછો ન ફરે તે
C. એકલા હાથે હજારો યોદ્ધાઓને જીતે તે
D. મિથ્યાત્વને મારી હઠાવે તે
૧૭. આપણે સૌ કયા પ્રકારના મનુષ્ય નથી? ૧૭. □
A. અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત B. કર્મભૂમિજ
C. વિદ્યાધર D. ભૂમિગોચરી
૧૮. ભોગભૂમિજ મનુષ્યો મોક્ષમાર્ગમાં કયાં સુધી પહોંચી શકે છે? ૧૮. □
A. કેવળજ્ઞાન B. મુનિદશા
C. સમ્યગ્દર્શન D. શ્રાવકદશા
૧૯. ભગવાન બાહુબલીની ઊંચાઈ કેટલી? ૧૯. □
A. ૫૦૦ ધનુષ (૮૦૦ મીટર)
B. ૫૨૫ ધનુષ (૮૪૦ મીટર)
C. ૫૭ કુટ (૧૭.૩૭ મીટર)
D. ૭ હાથ (૨.૮૦ મીટર)
૨૦. વિદેહક્ષેત્રમાં બિરાજમાન સીમંધર ભગવાનનું આયુષ્ય કેટલું? ૨૦. □
A. ૧ કરોડ પૂર્વ (૭.૦૫૬ × ૧૦^{૧૦} વર્ષ)
B. ૧ પલ્લ (૪.૧૩ × ૧૦^{૧૦} વર્ષ)
C. ૩ પલ્લ (૧.૨૪ × ૧૦^{૧૦} વર્ષ)
D. ૮૪ લાખ પૂર્વ (૫.૧૩ × ૧૦^{૧૦} વર્ષ)
૨૧. મનુષ્યોની કુલ સંખ્યામાં પુરુષોની અપેક્ષાએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા કેટલી હોય છે? ૨૧. □
A. ત્રણગણાથી થોડી વધુ
B. લગભગ સરખી
C. ત્રીજા ભાગથી થોડી વધુ
D. કોઈ ચોક્કસ પ્રમાણ હોતું નથી
૨૨. સમ્યગ્દષ્ટિ મનુષ્ય આયુષ્ય પુરું થયા પછી કયાં ઊપજે છે? ૨૨. □
A. એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય અને ભવનત્રિક સિવાય ગમે ત્યાં
B. વૈમાનિક દેવમાં
C. કર્મભૂમિમાં
D. ભોગભૂમિમાં
૨૩. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનું મૂળ શેમાં સમાયેલ છે? ૨૩. □
A. દરેક સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાયમાં
B. ભવ્ય જીવની કોઈપણ અવસ્થામાં
C. મનુષ્યજીવનમાં
D. દેવપર્યાયમાં
૨૪. વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખનું મૂળ કારણ શું છે? ૨૪. □
A. શારીરિક શિથિલતા B. માનસિક નબળાઈ
C. વધતી જતી મમતા D. અસાધ્ય રોગ
૨૫. અજ્ઞાનીની વય વધવા છતાં પણ કઈ બાબત જુવાન જ રહે છે? ૨૫. □
A. બુદ્ધિ B. હૃદય
C. જીભ D. તૃષ્ણા
૨૬. વધતી જતી ઊંમરના કારણે મન નબળું પડે છે પણ તેમાં ઓર વધારો કોણ કરે છે? ૨૬. □
A. વધતી જતી સંપત્તિ
B. વધતો જતો પરિવાર
C. વધતી જતી સમસ્યા
D. વધતી જતી તૃષ્ણા
૨૭. કયો વૃદ્ધ પુરુષ ધન્ય છે? ૨૭. □
A. વયની વૃદ્ધિ સાથે માન-સન્માનની વૃદ્ધિ પામનાર
B. વયની વૃદ્ધિ સાથે સત્તા-સંપત્તિ વધારનાર

- C. વચની વૃદ્ધિ સાથે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરનાર
D. વચની વૃદ્ધિ સાથે શરીર-સૌષ્ઠવ જાળવી રાખનાર
૨૮. વૃદ્ધાવસ્થાની સહાયમાં કોણ હોય છે કે જેને ૨૮. □
કારણે અજ્ઞાની મનુષ્ય અને વૃદ્ધાવસ્થાની સ્પર્શમાં વૃદ્ધાવસ્થાની જીવ ધાય છે?
A. વૃદ્ધની સારવાર કરનાર ડોક્ટર
B. વૃદ્ધજનના સંતાનો
C. ચમરાજ
D. અસાધ્ય રોગ
૨૯. વૃદ્ધ માબાપની સેવા શા માટે કરવી જોઈએ? ૨૯. □
A. સંતાન તરીકેની ફરજ અને જવાબદારી

- નિભાવવા માટે
B. માન કષ્ટાયાદિ દોષોની હાનિ અને વિનમ્રાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ માટે
C. પોતે વૃદ્ધ થાય ત્યારે પોતાના સંતાનો પણ પોતાની સેવા કરે તે માટે
D. સમાજમાં સારું દેખાડવા માટે
૩૦. મનુષ્ય જીવનને સફળ કેમ કરાય? ૩૦. □
A. આત્મહિત સાધીને
B. સમાજસેવા કરીને
C. માન-સન્માન મેળવીને
D. ભોગોપભોગ ભોગવીને

સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

નીચેના પ્રશ્નોના એક કે બે વાક્યોમાં ટૂંકા જવાબ આપો.

૧. મનુષ્ય જીવનનો સદુપયોગ શેના માટે કરવો જોઈએ?
૨. મનુષ્ય જીવનમાં આત્મહિતનો ઉપાય કઈ અવસ્થા આવ્યા પહેલાં કરી લેવો જોઈએ?
૩. વૃદ્ધાવસ્થામાં આત્મહિતનો ઉપાય શા માટે અકારો થઈ પડે છે?
૪. કયા ચાર પ્રકારે મનુષ્યની સમજૂતી આપવામાં આવે છે.
૫. પર્તમાનકાળના અંતિમ 'મનુ' કોણ હતા?
૬. મનુષ્યના મનના વિષયની ઉત્કૃષ્ટતાના કારણે કઈ બાબતની ઉત્કૃષ્ટતા ધરાવે છે?
૭. વિવેકબુદ્ધિ સંપન્ન હોવાના કારણે મનુષ્યો આત્મહિતનું કયું કાર્ય કરી શકે છે?
૮. સંસાર સમુદ્રને પાર કરવા માટે મનુષ્ય દેહ શેના સમાન છે?
૯. મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત અને પૂર્ણતા કઈ રીતે હોય છે?
૧૦. મોક્ષદશાની પ્રાપ્તિ કયાં હોય છે?
૧૧. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ કયો પ્રાણી કરી શકે છે?
૧૨. સદ્વિવેક એટલે શું?
૧૩. વીતરાગી સદ્દેવ કોને કહે છે?
૧૪. વીતરાગી સદ્ગુરુ કોને કહે છે?
૧૫. વીતરાગી ચતુશાસ્ત્ર કોને કહે છે?
૧૬. ૨૪ કલાકના રોજંટા જીવનમાં આત્મહિતના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે ઓછામાં ઓછા કેટલાં કલાક ફાળવવા જોઈએ?
૧૭. 'યુવાનીનું નાણું અને ઘડપણનું ટાણું' એ લોકોક્તિને પારમાર્થિક હેતુ માટે કઈ રીતે ફેરવવી જરૂરી છે?
૧૮. નાની ઊંમરમાં શું હોય છે જેને કારણે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ સુગમ થઈ શકે છે?
૧૯. મનુષ્ય જીવનની દુર્લભતા-મહત્તા-સાર્થકતા કયા કારણે છે?
૨૦. એકદરે કેટલા સમયે મનુષ્યનો એકાદ અવતાર પ્રાપ્ત થાય છે?
૨૧. ત્રાસપર્યાયનો કાળ કેટલો હોય છે?
૨૨. ત્રાસપર્યાયના કાળમાં મનુષ્યના વધુમાં વધુ કેટલા ભવ હોય છે?
૨૩. સ્વામીકાતિકેય મનુષ્યના ભવને શેની ઉપમા આપે છે?
૨૪. મનુષ્ય જીવનને વિષયકષાયમાં વેડફી નાખનાર શું કરે છે?
૨૫. મનુષ્યના દેહને શા માટે શુભ કહેવામાં આવે છે?
૨૬. આત્મહિત માટે મનુષ્ય જીવનની મહત્તા શા માટે માનવામાં આવે છે?
૨૭. આત્મહિત માટે જરૂરી કઈ બાબતો મનુષ્ય જીવનમાં મળી રહે છે?
૨૮. પાંચ પ્રકારના સંસારમાં મનુષ્ય જીવનની મહત્તા કઈ રીતે છે?
૨૯. કયો જીવ શીઘ્રપણે સંસાર સમુદ્રને તરી જનારો છે?
૩૦. આત્માની સાચી રિક્તિ, વૃદ્ધિ, પ્રસિદ્ધિ વગેરે શેનાથી છે?
૩૧. મનુષ્યના કયા મુખ્ય બે પ્રકારો છે?
૩૨. આર્ય મનુષ્ય કોને કહે છે.
૩૩. આર્ય મનુષ્યના કયા બે પ્રકાર છે.
૩૪. કર્મભૂમિ જ મનુષ્ય કોને કહે છે?
૩૫. કર્મભૂમિજ મનુષ્યની છ પ્રકારની આજીવિકાની પ્રવૃત્તિ જણાવો.
૩૬. કર્મભૂમિજ આર્ય મનુષ્યના બે પ્રકાર જણાવો.
૩૭. વિદ્યાધર મનુષ્ય કોને કહે છે?
૩૮. ભૂમિગોચરી મનુષ્ય કોને કહે છે?
૩૯. ભૂમિગોચરી મનુષ્યના બે પ્રકાર જણાવો.

૪૦. ત્રિક્ષિ પ્રાપ્ત મનુષ્ય કોને કહે છે?
૪૧. અત્રિક્ષિ પ્રાપ્ત મનુષ્ય કોને કહે છે?
૪૨. આપણે સૌ કયા પ્રકારના મનુષ્યો છીએ?
૪૩. ભોગભૂમિજ મનુષ્યો કોને કહે છે?
૪૪. મ્લેચ્છ મનુષ્ય કોને કહે છે?
૪૫. કયો મ્લેચ્છ સમ્યગ્દર્શન પામી શકે છે?
૪૬. મ્લેચ્છ મનુષ્યના બે પ્રકાર જણાવો.
૪૭. કર્મભૂમિ જ મ્લેચ્છ મનુષ્ય કોને કહે છે?
૪૮. અંતર્હૃદય મ્લેચ્છ મનુષ્ય કોને કહે છે?
૪૯. અંતર્હૃદય મ્લેચ્છ મનુષ્યો બીજા કયા નામોએ ઓળખાય છે?
૫૦. મનુષ્યને કયા પ્રકારની પર્યાપ્તિ હોય છે?
૫૧. કવલાહાર કોને કહે છે?
૫૨. મનુષ્યોનું શરીર કયા પ્રકારનું હોય છે?
૫૩. સ્વસ્થમનુષ્યને સામાન્ય રીતે એક મીનીટમાં કેટલી વખત શ્વાસોચ્છવાસ હોય છે?
૫૪. મનુષ્યની ભાષા કયા પ્રકારની છે?
૫૫. મનુષ્યનું મન કેવું કહેવાય છે?
૫૬. મનુષ્યનો જન્મ કયા પ્રકારનો કહેવાય છે?
૫૭. મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં કોનો સમાવેશ છે?
૫૮. બાહુબલી ભગવાનની ઊંચાઈ કેટલી હતી?
૫૯. ભગવાન મહાવીરની ઊંચાઈ કેટલી હતી?
૬૦. વિદેહક્ષેત્રમાં અત્યારે બિરાજમાન સીમંધર ભગવાનનું આયુષ્ય કેટલું છે?
૬૧. દરેક મનુષ્યને ઓછામાં ઓછા કયા બે પ્રકારના જ્ઞાન હોય છે?
૬૨. મનુષ્યમાં કેટલા પ્રકારના જ્ઞાન સંભવે છે? કયા કયા?
૬૩. બધાં તીર્થંકર મુનિને કયું જ્ઞાન હોય છે?
૬૪. મનુષ્યોમાં કયા પ્રકારના મનુષ્યની સંખ્યા સૌથી ઓછી અને કયા પ્રકારના મનુષ્યોની સંખ્યા વધુ હોય છે?
૬૫. મનુષ્યોની કુલ સંખ્યા કેટલા આંકડાની હોય છે?
૬૬. મનુષ્યોમાં કયા કયા પ્રકારની લેશ્યા સંભવે છે?
૬૭. પ્રવીચાર કોને કહે છે?
૬૮. મનુષ્યોમાં મૈથુનની પ્રવૃત્તિ કયા કાળે જોવામાં આવે છે?
૬૯. મનુષ્યોના પ્રવીચારમાં શેનો સંબંધ હોય છે?
૭૦. બીજી કઈ ગતિમાંથી મનુષ્ય ગતિમાં અવતાર થાય છે?
૭૧. મનુષ્ય ગતિમાંથી બીજી કઈ ગતિમાં અવતારી શકાય છે?
૭૨. સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલાં કોઈ મનુષ્યને નરકગતિનું આયુષ્ય બંધાઈ ગયું હોય તો તે કઈ નરકમાં ઊપજે છે?
૭૩. કયાથી કયાં સુધીની આત્મહિતની યોગ્યતા મનુષ્ય જીવનમાં હોય છે?
૭૪. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનું મૂળ કયા પ્રકારના જીવનમાં હોય છે?
૭૫. આત્મહિતની એકઠે એકથી શરૂઆત કરવા માટે કયા પ્રકારનું જીવન કાર્યકારી છે?
૭૬. સામાન્ય પણે કયા પ્રકારના જીવો મનુષ્ય પર્યાયમાં ઊપજે છે?
૭૭. વૃદ્ધાવસ્થા આવતા અજ્ઞાની મનુષ્યની ઈન્દ્રિયો, શરીરાદિ ક્ષીણ થતા જાય છે પણ કોઈ એક બાબત ક્ષીણ થતી નથી?
૭૮. તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ નાની ઊંમરમાં શા માટે વધુ સારી રીતે થઈ શકે છે?

પ્રકરણ : ૧૯ : મનુષ્ય અને તેના વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખ

૭૯. અજ્ઞાનીની યુવાની હરાઈ જવા છતાં કઈ બાબત જુવાન જ રહે છે?
૮૦. મન ને વશ કરવા માટે શું કરવું જોઈએ?
૮૧. શરીરની સ્થિરતા માટે મનુષ્યનો કયો પ્રયત્ન કાર્યકારી છે?
૮૨. સંતાનો માટે જે માબાપ અસ્કયામત (Assets) હતી તે જ માબાપ વૃદ્ધ થતા શા માટે જવાબદારી (Liabilities) બની જાય છે?
૮૩. શા માટે વૃદ્ધ માબાપની સેવાથી વંચિત રહેવું બિલકુલ યોગ્ય નથી?
૮૪. મનુષ્ય જીવનને કઈ રીતે સફળ કરી શકાય?
૮૫. વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય શો છે?
૮૬. શા માટે વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા પહેલાં જ આત્મહિત સાધી લેવું જોઈએ?
૮૭. મનુષ્ય જીવનની મહત્તા અને દુર્લભતા કયા કારણે છે?
૮૮. મનુષ્ય જીવનની સાર્થકતા શેમાં છે?

નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ આપો.

૧. આત્મહિત સાધ્યા વિના મનુષ્ય જીવનના વિવિધ તબક્કા કઈ રીતે પૂરા થઈ જાય છે?
૨. મનુષ્ય એટલે શું? તે અંગેની ચાર બાબત જણાવો.
૩. 'મનુ' કોને કહે છે?
૪. મનુષ્ય જીવનમાં પ્રાપ્ત સાચી સમજણનું શું મહત્ત્વ છે?
૫. સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં સદ્વિવેકનું શું મહત્ત્વ છે?
૬. વીતરાની સત્ત્વે-ગુરુ-શાસ્ત્રને મનુષ્ય સાથે શો સંબંધ છે?
૭. મનુષ્ય જીવનના ચાર આડ ભાગને બદલે ચાર ઊભા ભાગ કરવા એટલે શું? અને તેનું મહત્ત્વ કયા પ્રકારે છે તે સમજાવો.
૮. આત્મહિતના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે નાની ઊંમરનું શું મહત્ત્વ છે?
૯. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી થતા લાંબા ગાળાના અને ટૂંકા ગાળાના લાભો જણાવો.
૧૦. શા માટે આત્મહિતના તત્ત્વજ્ઞાનના શિક્ષણના ભોગે લોકિક શિક્ષણ મેળવવું યોગ્ય નથી?
૧૧. શા માટે મોટી ઊંમરમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ દુષ્કર થઈ પડે છે?
૧૨. શા માટે મનુષ્યનો ભવ દુર્લભ છે?
૧૩. ભવપરાવર્તનમાં મનુષ્યના એક ભવ સામે બીજા કેટકેટલાં ભવો કરવા પડે છે?
૧૪. મનુષ્યભવમાં આત્મહિત માટે ઉપકારી ઉત્તરોત્તર દુર્લભ કઈ બાબતો છે?
૧૫. મનુષ્ય જીવનની મહત્તા કરી રીતે છે? તે સમજાવો.
૧૬. શરીરાર્થિ પરદ્રવ્ય સાથેના એકપણાના મોહને છોડવા શું કરવું જોઈએ?
૧૭. મનુષ્ય જીવનની સાર્થકતા કઈ રીતે છે.
૧૮. લોકમાં મનુષ્ય જીવનની સાર્થકતા કઈ રીતે માનવામાં આવે છે? શા કારણે તેથી સાર્થકતા નથી?
૧૯. લોકમાં કઈ રીતે ધન્ય, સુહૃતાર્થ, પંડિત અને શૂરવીરપણું માનવામાં આવે છે? વાસ્તવમાં કઈ રીતે ધન્ય, સુહૃતાર્થ, પંડિત અને શૂરવીરપણું છે.
૨૦. મનુષ્યના પ્રકારો અને તેના પેટા પ્રકારો આપો.
૨૧. કર્મભૂમિજ આર્ય મનુષ્ય વિષેની માહિતી આપો.
૨૨. કર્મભૂમિજ મનુષ્યોની વિશેષતા જણાવો.
૨૩. વિદ્યાધર મનુષ્યોની વિશેષતા જણાવો.
૨૪. ભૂમિગોચરી મનુષ્યોની માહિતી આપો.
૨૫. ઋણપ્રાપ્ત મનુષ્યોની માહિતી આપો.
૨૬. ભોગભૂમિજ મનુષ્યોની માહિતી આપો.
૨૭. મ્લેચ્છ મનુષ્યોની માહિતી આપો.
૨૮. કર્મભૂમિજ મ્લેચ્છ મનુષ્યની વિશેષતા જણાવો.
૨૯. અંતર્ગ્રાહ્ય મ્લેચ્છ મનુષ્યની વિશેષતા જણાવો.
૩૦. મનુષ્યોના પ્રકારોને ચાર્ટમાં દર્શાવો.
૩૧. ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્ય ભોગભૂમિના મનુષ્યોને કેટલા દિવસે કેટલો આહાર હોય છે?
૩૨. કર્મભૂમિના મનુષ્યોમાં રોજનો કેટલો આહાર હોય છે?
૩૩. મનુષ્યના શરીર વિષેની માહિતી આપો.
૩૪. મનુષ્યના ગર્ભજ જન્મનું સ્વરૂપ જણાવો.
૩૫. મનુષ્યના અવસ્થાન વિષેની માહિતી આપો.
૩૬. જુદા જુદા પ્રકારની ભોગભૂમિના મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય અવગાહના જણાવો.
૩૭. જુદાજુદા કાળે કર્મભૂમિના મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય

- અવગાહના જણાવો.
૩૮. જુદા જુદા પ્રકારની ભોગભૂમિના મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુ જણાવો.
૩૯. જુદા જુદા કાળે કર્મભૂમિના મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુષ્ય જણાવો.
૪૦. મનુષ્યના જ્ઞાનના પ્રકાર વિષેની માહિતી આપો.
૪૧. મનુષ્યોની સંખ્યા વિષેની માહિતી આપો.
૪૨. મનુષ્યોના પ્રવીચાર વિષેની માહિતી આપો.
૪૩. મનુષ્યોની ગતિ-આગતિ વિષે જણાવો.
૪૪. મનુષ્ય જીવનમાં આત્મહિતની યોગ્યતા વિષે માહિતી આપો.
૪૫. તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનારની વૃદ્ધાવસ્થા શા માટે દુઃખરૂપ બનતી નથી?
૪૬. મનુષ્યની વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખનું અંતરંગ અને બહિરંગ કારણ મુખ્યત્વે કયા પ્રકારે છે?
૪૭. શારીરિક શિથિલતાના કારણે વૃદ્ધાવસ્થાના પહેલાની અને પછીની સ્થિતિમાં શો ફેર પડે છે?
૪૮. આચાર્યશ્રી યોગીન્દ્રદેવ અનુસાર વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં પણ આત્મહિત ન સાધી શકવાનું કારણ શું કહે છે?
૪૯. માનસિક નબળાઈને કારણે વૃદ્ધાવસ્થા પહેલાંની અને પછીની સ્થિતિમાં શો ફેર પડે છે?
૫૦. આચાર્ય શ્રી શુભચંદ્ર વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં પહેલા યુવાવસ્થામાં જ મનને વશ કરવાની શીખ શા માટે આપે છે?
૫૧. અજ્ઞાની મનુષ્ય અને વૃદ્ધાવસ્થા વચ્ચે કયા પ્રકારની સ્પર્ધા હોય છે? અને તેમાં કોણ વિજયી બને છે? શા માટે?
૫૨. શા માટે શરીર પ્રત્યેની મમતા મટાડી આત્મહિતનું સાધન કરવું જોઈએ?
૫૩. મનુષ્યના શરીરમાં રોગો વિષેની માહિતી આપો.
૫૪. અસાધ્ય રોગના કારણે વૃદ્ધ માબાપની સ્થિતિ કેવી થઈ જાય છે?
૫૫. શા માટે ઘરડું માણસ ઘરની શોભા છે?
૫૬. ગુરુજનો અને વૃદ્ધજનોની સેવાથી શું લાભ છે?
૫૭. શા માટે વૃદ્ધ માબાપની સેવા ન કરી શકનાર માટે સંસાર દુસ્તર છે?
૫૮. રોગગ્રસ્ત વૃદ્ધની મમતાનું વર્ણન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કઈ રીતે કરે છે?
૫૯. શરીર અને આત્માનું ભિન્ન સ્વરૂપ સમજાવો.
૬૦. શા માટે આચાર્યશ્રી કુંદકુંદ વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા પહેલા આત્મહિત સાધી લેવાનો ઉપદેશ આપે છે?
૬૧. મનુષ્ય જીવનમાં કયા કયા પ્રકારના દુઃખો હોય છે? આ દુઃખોને દુર કરવાનો ઉપાય શો છે?
૬૨. શા માટે પંડિત બનારસીદાસજી મનુષ્ય જીવનને સાંસારિક કાર્યોમાં વ્યર્થ ગુમાવી દેવો યોગ્ય નથી તેમ કહે છે?

નીચેનાનો મુદાસર તફાવત આપો.

૧. જ્ઞાનીની સવિકલ્પદશા અને નિર્વિકલ્પદશા
૨. ઉપયોગની સ્થિરતા અને અસ્થિરતા

વિદ્યાર્થીઓની જૂથ પ્રવૃત્તિ

૧. પ્રકરણની રૂપરેખામાં આપેલ મુદ્દાઓમાંથી કોઈ એક વિષય પસંદ કરી તેના પર પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરો.
૨. શરીર અને આત્માના સ્વરૂપની ભિન્નતા બતાવતો ચાર્ટ તૈયાર કરો.
૩. મનુષ્ય અને વૃદ્ધાવસ્થાની સ્પર્ધા દર્શાવતો સંવાદ શિક્ષકની સહાયથી તૈયારી કરી તેને ભજવો.
૪. આ પ્રકરણમાં આવતા કાવ્ય/ગાથાઓનું સમૂહગાન કરો.

શિક્ષકની વિશેષ પ્રવૃત્તિ

૧. વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખનું મૂળકારણ શરીર પ્રત્યેની મમતા છે તે દર્શાવતા ઉદાહરણો આપી વિશદ સમજૂતી આપો.
૨. વિદ્યાર્થીઓને ઘરડા ઘરની મુલાકાત કરાવી વૃદ્ધજનોની સમસ્યા અને દુઃખોથી વાકેફ કરાવો.
૩. શુભચંદ્રાચાર્યકૃત 'જ્ઞાનાણર્વ' સર્ગ : ૨૫ : વૃદ્ધસંસેવા પ્રશંષા ના આધારે વૃદ્ધ એટલે ઊંમર ઉપરાંત જ્ઞાનમાં મોટા હોય તે છે અને તે વૃદ્ધોની સેવા કરવાથી થતો લાભ સમજાવો.